

НОВИ КНИГИ

Генетические проблемы социальной психологии: Сборник статей
Под ред. Я. Л. Коломинского и М. И. Лисиной — Минск: Изд.

„Университетское“, 1985, 208 с.

Монографията е опит за теоретико-експериментален анализ на специфичната на социалиопсихологическите феномени, типични за ранните стадии на индивидуалното развитие на човека. В книгата са представени резултатите от изследвания по редица конкретни проблеми на генетическата социална психология от учени, работещи в Научноизследователския институт по обща и педагогическа психология към АПН на СССР и Минския държавен педагогически институт „А. М. Горки“.

В първата част, посветена на теоретически проблеми на генетическата социална психология, се излага хипотезата за историческия произход на малката група като универсална система за непосредствено междуличностно общуване. Втората част третира проблема за зараждането и развитието на детската потребност от общуване с възрастните и с връстниците. Предмет на обсъждане в третата част са някои съществени социалиопсихологически аспекти на междуличностното взаимодействие в групите на децата от старшата предучилищна възраст, придобили особена актуалност поради прехода към задължително училищно обучение от шестгодишна възраст.

Cooper C., Robertson I. (ed.). International review of industrial and organisational psychology. Chichester: Wiley 1986. Pp. 340.

Това е първият том на една поредица, поставила си амбициозната задача да представи задълбочени, изчерпателни и аналитични обзори на доминиращите в съвременната промишлена и организационна психология теоретически и емпирически изследвания и проблеми.

Десетте глави на настоящия сборник покриват следните теми: мотивация за труд (Locke & Henne); методи за професионален подбор (Muchinsky); професионален подбор и еднакви възможности за работа (Schnitt & Noe); трудова изява и одобрение (Latham); удовлетвореност от работата и ангажиране с институцията (Griffin & Bateman); QWL и заестостта на служещите (Mohrman, Ledford, Lawler & Mohrman); трудащите се жени (Gutek, Larwood & Stromberg); безработица (Fryer & Payne); организационен анализ (Golembiowski); някои изследователски методи (Stone).

ОРГАН НА ДРУЖЕСТВОТО НА
ПСИХОЛОЗИТЕ В БЪЛГАРИЯ
КОЛЕКТИВЕН ЧЛЕН НА СНР

СЪДЪРЖАНИЕ

Ф. ГЕНОВ — За революционното преустроиство са необходими ръководители от революционен тип	2
Н. ЙОРДАНОВ — Личност и социална ситуация на преустроиството	11
 Обща и социална психология	
СТ. ЖЕКОВА — Съпреживяване при животните	17
АЛ. ВЛАЙКОВ — Страхът от смъртта у хората	21
Л. ГЕОРГИЕВ — Бракът като психологически проблем	27
 Педагогическа и възрастова психология	
Г. МАДЖАРОВ — Значение на телевизията за развитието на личността на депата от начална училищна възраст	35
 Медицинска психология	
Л. МАВЛОВ, Б. АЛЕКСАНДРОВА — Пространствена локализация и пространствена дискриминация на зрителни стимули у 7, 9 и 12-годишни деца	43
П. КОНДОВА, С. МАШЕВА — Опит за групова занимателна терапия в остро психиатрично отделение при болни с депресивни разстройства	51
 Психология на управлението	
ИВ. ИВАНОВ — Ролевият конфликт в управлensката дейност като ситуация на психическо напрежение за ръководителя	59

задачата
2. оциалните
го) и са свър-
авлението
м. То поз-
фактор в
форма на
PSYCHOLOGY създават
Official Journal of the научни,
Psychological Society бънности
Sofia, V. Levski Stadането в
а работа
значава
зиране
значи-
темата
нието
както
тели.
при
а, на
ръ-
рав-
те.
чва
те
ло-
ита
ст,
ки.
но-
ца-
на
чи-
на
та
т

ЗА РЕВОЛЮЦИОННОТО ПРЕУСТРОЙСТВО СА НЕОБХОДИМИ РЪКОВОДИТЕЛИ ОТ РЕВОЛЮЦИОНЕН ТИП

ФИЛИП ГЕНОВ

Ге

ионалната партийна конференция обсъди проблемите за преустройство-
то-нататъшно изграждане на социализма в Народна република България продължи извършената работа от Юлския и Ноемврийския пленарен ДК на БКП през 1987 година. Главното внимание на делегатите беше изпълнено към по-нататъшното изясняване същността на юлската концепция за преустройство на социализма. Тя е гълъбостна платформа за революционно преустройство на нашето общество, с които се решават задачите на преустройството, на ролята на народните маси в неговото извършване и на партията като ударна сила на преустройството. Проблемите за необходимостта от революционно преустройство на социализма бяха разгледани както от позициите на научната и от позициите на практическото му осъществяване. Нашият народ е пръжен с нови теоретически постановки, с нови практически подходи и ализа на социалната действителност и на нейното революционно течение. Както винаги, когато трябва да се извършват дълбоки преустройства и сега те засягат преди всичко народните маси. Сегашното преустройство съответства напълно на интересите на трудещите се. То се прави за всички тях, но то не може да се извърши без тях. Оттук голямата роля на човечия фактор в извършване революционните промени в обществото у нас. Тази цел е необходимо преустройството да стане дело и съдба на всички къменици. Революционните изменения, които започнаха и се извършват в нашия народ, започнаха по инициатива на Центъра. Но систински размах и с усъвършенстване на революционните изменения не могат да се осъществят без най-активното участие на широките народни маси.

За успеха на революционното преустройство, посочи в доклада си д-р Живков пред конференцията „...не е достатъчно да се отчита само ресът на народа, защото преустройството е дело, което може да се осъществи само чрез народа, чрез неговата активност, чрез неговото социално-ориентирано творчество“.¹ Необходимо е проблемите на преустройството да проникнат широко сред милионите хора, да се асимилират дълбоко в сърцата им, да се затвърдят практически в действността на милионите им“. Такъв посочва в доклада на другаря Тодор Живков.

Степента на съзнателност и на организираност, на размах и деловитост на народните маси в революционното преустройство на обществото зависи от мястото, мята степен от техните ръководители. Затова конференцията обърна внимание върху необходимостта от формирането на „нов тип кадри и нов тип ръководители“.

¹ Живков, Доклад пред Националната партийна конференция, 28. II. 1988 г.

Кои са онези нови моменти в преустройството, които обуславят задачата за формиране на нов тип ръководители?

Личността на ръководителя се обуславя от изискванията на социалните организации, които предявяват към него. Новите социални промени са свързани с утвърждаването и по-нататъшното разгръщане на самоуправлението като основно средство за изява на социалистическия демократизъм. То позволява да се издигне в много по-голяма степен ролята на човешкия фактор в общественото развитие. С въвеждането на самоуправлението като форма на управление не само в трудовата дейност, но и по местоживееще се създават нов тип социални общности. Това са самоуправляващи се стопански, научни, обществени и други видове организации. Това са териториалните общности в лицето на кметствата, общините и новите области. С утвърждаването в тях на принципите на самоуправлението се създават условия тонът за работа в тези общности да се дава не отгоре надолу, а отдолу нагоре. Това означава да се издигне ролята на обикновения труженик във формиране и реализиране политиката на държавата. Тази нова социална ситуация променя в значителна степен ролята на тружениците и на техните ръководители в системата на социалното управление. Ето защо самата същност на самоуправлението изменя ръководените или управленски отношения на ръководителя както спрямо ръководените, така и спрямо неговите висшестоящи ръководители. Това са нов тип взаимоотношения. Тяхната същност се състои в това, че при условията на самоуправлението, образно казано, има смяна на местата на ръководителя и на ръководените. Ако при централистическия стил на ръководство ръководените са подвластни на ръководителя, то при самоуправляващите се организации ръководителят е подвластен на ръководените. Чрез механизма на избиране на всички видове ръководни кадри се разкрива истинската същност на ръководителя от социалистически тип. В предишните условия у ръководителя беше концентрирана не само административна, политическа, но и икономическа власт. По пълномощие на висшестоящата администрация той беше ръководител не само на вида и начина на дейност, но и на разпределението на възнагражденията и социалните придобивки. Тази власт определяше в най-голяма степен и неговия авторитет. При новите условия самоуправляващата се организация, в диалог с висшестоящата, определя своите функции и своя начин на организация. Членовете на самоуправляващата се общност определят не само своите, но и на ръководителите си функции. По такъв начин ръководителят става подвластен на тези, които са го избрали. От управление, което се характеризира с властта на ръководителя над ръководените, се преминава към управление с власт на тези, които го избират. Това не е обикновена смяна на местата. Още по-вече, това не е форма само за избиране на ръководител, а всичко друго след това да се извърши както в предишните организации.

Неправилното разбиране на новата ситуация след изграждане на самоуправляващите се социални общности както от страна на ръководители, така и на обикновените труженици задържа не само процеса на демократизация, но и съответната революционна активност на трудовите колективи и на териториалните общности. В доклада пред Националната партийна конференция другарят Тодор Живков заяви: „Сега са ни необходими нов тип кадри и нов тип ръководители.“

— Те трябва да разберат същността на новите процеси и явления, да чувстват, че са подвластни на тези, от които са избрани, да работят като

подвластни на тези, от които са избрани.“ Това означава, че главната функция на ръководителя е да създава условия за разгръщане инициативата и творчеството на тези, които са го избрали. В този смисъл неговата същност е да обслужва ръководените. Тази функция той имаше и при централистическия стил на управление. Обстоятелството, че в основата на самоуправляващата се организация стоят интересите на нейните членове, не се налага да се използват в такава степен командно-управленски методи, както в предишните условия. Ръководителят сега е избран по волята на избирателите за защита на техните интереси, за създаване условия за повишаване ефективността на тяхната дейност и на тази основа те да задоволяват повече и по-качествено своите и на близките си потребности. Ето защо в условията на самоуправлението ръководителят държи постоянно изпит пред тези, които са го избрали. Те го оценяват не как да е, а през призмата на своите както трайни, така и временни интереси. От обстановка, в която неговата воля се превръща във воля на ръководените, сега в самоуправляващите се организации волята на тези, които избират ръководителя, се превръща в негова воля. От обикновени изпълнители тружениците се превръщат в субекти не само на своята дейност, но и субект на управление на другите асоциирали се в тях труженици.

В новите условия са необходими ръководители, който със своите качества да предвождат своите колективи по колективно избрания път в съответствие с колективния начин на дейност и колективна отговорност. В предишните условия труженикът не отговаря за изпълнението на плановите задачи. Той действа по същия начин, както и наемният работник. В новите условия възнаграждението му зависи в най-голяма степен от трудовите резултати. Ако по-рано машината се повреди, ще чака дотогава, докато я поправят. В новите условия ще се опита сам, а ако не може, той е заинтересован да стимулира ръководителя или специалисти да отстраният повредата. Новата демокрация е в същото време демокрация на отговорностите. Това позволява вместо постоянен контрол на ръководителите да действа преди всичко резултативният контрол. Новите права и задължения на асоциираните труженици обуславят появата на не само допълнителни функции, но и нова йерархия на функциите на ръководителя.

Новата ситуация за стопанските ръководители се характеризира и от обстоятелството, че решаващата дума за тяхната съдба имат тези, които ги избират. В предишните условия тази решаваща дума имаше съответната партийна инстанция. Тя имаше правото да определя на кой пост кой да застане като ръководител. Партийните инстанции поемаха инициативата и за смяната на един или друг ръководител. На практика и в случаите, когато се провеждаха избори, избирателите гласуваха не за кандидата, а за партията. Това беше допитване до народа за съгласието и доверието му към партийната политика. При такава ситуация разместването на кадрите, както и издигането на нови беше право само на съответните партийни инстанции. Ето защо ръководителят гледаше не надолу, т. е. към ръководените, а към сградата на съответната партийна инстанция и обикновено към този, от чиято воля зависи неговото оставане или издигане на една или друга длъжност. Разбира се, за това имаше и съответна система от примери. Неправилно би било да се счита, че това винаги е ставало нецелесъобразно и не в интересите на работата. Партийният контрол, както и партийната оценка се осъществяваха в съответствие с ефекта от дейността на ръководителите да водят трудовите колективи за изпълнение на държавните задачи. Но трябва да се признае, че много

съветници, както и някои народни представители или формално изпълняваха, или не изпълняваха своите функции като избранници на народа. Те не поддържаха необходимите контакти между избран и избиратели. Тяхното следващо избиране зависеше по същество не от волята на избирателите, а от волята на инстанцията, която е решила да се издигне тяхната кандидатура. Тази ситуация се променя. Така например в кампанията за предстоящи избори за съветници в общините се предлагат повече кандидати за едно и също място. По този начин се дава възможност на населението или на отделни групи от него да издигнат кандидатурата на този гражданин, когото познават и на когото имат по-голямо доверие, че ще изпълни по-добре своите задължения като тежен избранник. Подобно е положението и с изборите на стопански ръководители. При новосъздадената социална ситуация кандидатът за ръководител, т. е. кандидатът за придобиване народно доверие, излиза пред избирателите с резултатите от досегашната си дейност и със своята компетентност, а така също и със своите политически, нравствени и други личностни качества. Избирателите гласуват доверие на отделна личност. Ако тя не бъде избрана, това не може да се разглежда като израз на недоверие към партията или към нейната политика. Освен това се изисква от кандидатите да притежават ярко изразени личностни качества. Те трябва да са живели сред колективи или населението и със своята трудова или обществена дейност да са спечелили тяхното доверие.

Партийните инстанции трябва да стимулират издигането на кандидатите на най-подходящите за съответната изборна длъжност партийни и безпартийни. Но решаваща е думата на избирателите. Това не означава, че членовете на партията, които са избрани на едно или друго място, не са подвластни на своите партийни организации. Но решаващо значение за тяхната оценка имат мнението и решението на тези, които ги избират.

Ръководителите, и особено ръководителите в обществените организации предстои да работят в нова ситуация. Тя се обуславя от решението на конференцията за допускане избор на една и съща длъжност до два, и в крайен случай, до три мандата. Това ще доведе до едно постоянно, и то естествено обновление на ръководителите. То налага отделните ръководители да не свързват своята съдба само с даден изборен пост. Те трябва да имат и друга професия или да притежават качества да работят в други организации. Чрез въвеждането на ограничения в мандатната система се създава нова психологическа ситуация — подмяната на ръководителите да се разглежда като естествен социален процес.

Съществуващата ситуация, при която смяната на даден ръководител се разглежда като наказание за него и близките му, когато смяната се превръща в лична или семейна драма, трябва да се измени. Новата ситуация може да породи други извращения в поведението на ръководни кадри, които знаят, че им предстои неизбиране. Но затова са партийните, държавните и другите обществени институции, които трябва да защитят интересите на колективите и обществото от подобни прояви.

Развитието на демократизма изисква ежегодно ръководителят да се отчита пред тези, които са го избрали. Това означава, че посочените положения даден ръководител да може да заема даден изборен пост два или по изключение три мандата не бива да се считат като задължителни. Ръководителят може да бъде сменен от тези, които са го избрали, и преди да му изтече мандатът.

Новата ситуация, при която ще работят ръководителите след Национал-

ната партийна конференция, обуславя и новите изисквания към тях. В новите условия особено нараства идеологическата подготовкa на ръководителя. Основните положения на юлската концепция за модела на изграждане социализма в нашата страна следва да се усвоят и да се формира съответно на тях идеологическо съзнание. Промените, които се извършват, водят до дълбоки икономически, социални, политически, духовни и други преобразувания. Формира се нов тип микро- и макросоциална среда. Тя на свой ред води до промени в начина на живот на хората. Тези промени засягат тяхната икономическа, социална, политическа, идеологическа и нравствена позиция. Това означава, че ръководителите трябва да подпомагат идеологическото преустройство на хората. Не бива да се разбира, че това е задача само на партийните, профсъюзните, комсомолските, отечественофронтовските и другите организации. Формирането на адекватно на преустройството идеологическо съзнание у населението е първостепенна задача на всеки ръководител. Не може да ръководят хора за извършване на революционно преустройство, без да са убедени в неговата полезност, без да знаят пътищата и своето място в неговото извършване. Ето защо е необходимо всеки ръководител не само да усвои, но и да разяснява и убеждава другите в същността и полезността за тях от извършващите се революционни промени. Само така ще може успешно да се изпълни поставената от конференцията задача „дългът, патосът, съдържанието на преустройството да проникнат широко сред милионите хора, да се асимилират дълбоко в милионите хора, да се затвърдят практически в дейността на милионите хора“.

Юлският модел за изграждане на социализма в НР България е не само теоретичен документ. В материалите на Ноемврийския пленум и на Националната партийна конференция се обосноваха и подходите и пътищата за неговото осъществяване. От ръководителите се изискват не само знания за същността на революционните изменения, но и умения да се рушат старите структури, старите схващания и начина на живот. Ръководителят е идеологически деец в действие. Той, заедно с хората, които ръководи, са едновременно проектанти, конструктори, приложници и строители на новия начин на живот в своите трудови колективи или териториални общности. За тази цел е необходимо да се извършат промени и в досегашния начин на обучение и квалификация на ръководните кадри. Това особено важи и за системата за политическа просвета с ръководителите. Необходимо е да усвоят преди всичко „принципите, нормите и методите на съответната дейност“.

Нови изменения има и политическата подготовка на ръководните кадри. Тя е немислима без усвояване на новите постановки за властта и нейното управление. Самоуправляващите се стопански и териториални общности са овластили да действат от тяхно име съответни стопански и държавни органи. Комунистическата партия запазва правото си на политическо ръководство. Но тя не действа като орган на власт както на стокопроизводителите, така и на населението по местоживееще. В условията на извършващото се преустройство от всички видове ръководители се изисква да се укрепва и развива процесът на самоуправление — главно условие за издигане ролята на народните маси като субект на строителството на качествено нов социализъм. От сегашните ръководители се изисква умение заедно с ръководителите да формират политиката на всяка самоуправляваща се организация. Досега нейното формиране се извършващо върху основата на спуснатите планови задачи и всички други ограничители. В новите условия от самоуправляващата се организа-

икономии, икономии, а ведливост
ция се изиска сама да изработва своята политика в съответствие със стратегия. Това означава, че се предоставя самостоятелност и възможности, творчество, за формиране и провеждане на политика, която най-добре отиснати. възможности, механизми, това е
всички интересите на нейните членове и на общата стратегия. В макар и то това е
ръководството на самоуправлението на тяхната политика. Усилията им са насочени към създаването на прогресивни организациии, предводители на своите избиратели, дейци за формирането на политика не
имат инициатива и творческост, а организатори и промотори на автогласността на избранниците да представляват и да защищават интересите на своите избиратели и да ги организират и предвождат в творческо-издателската дейност по реализиране на изработената от тях политика.

В условията на преустройство и в строителството на качествено ново обществено на социализъм голямо значение придобива *гласността*. Тя дава възможност на избирателите да са в течение на проблемите, които решават, и мерките, които предприемат ръководните органи по реализиране на съответната политика. Гласността е постоянната духовна, и то политическа връзка на избирателите с техните избраници. Тя дава възможност не само за контрол, но и за съпричастност към предприетите мерки. Отсъствието на гласност води до злоупотреба с власт. Народовластието изиска да стоят начело ръководители не само с политически, професионални, организационни, но и с нравствени качества.

Всеки стопански и административен ръководител действа и се изявява като политически. От него се изиска да защища не само местните, но и общонародните интереси. Не бива да се забравя, че той е представител на своите избиратели пред висшестоящите организации, но в същото време той е представител и на висшестоящата организация пред тях.

Научно-техническата подготовка на съвременния ръководител е необходимо условие за формирането му като нов, и то революционен тип ръководител. Извършването на преустройството на социализма не е самоценно. То е резултат на направения анализ, че съществуващият социализъм е неспособен да даде по-голяма възможност за инициатива и творчество на масите. Той не се оказва достатъчно гъвкав при внедряване върховите постижения на научно-техническия прогрес, при работата за подобряване на качеството, при стимулиране в по-голяма степен на трудовата активност. Ето защо успоредно с извършващото се преустройство на обществените структури трябва да с решава и другата стратегическа задача — осъществяване на научно-техническата революция. Резултатите от нейното внедряване до голяма степен ще са критерии за ефикасността на извършващото се преустройство. Това налага ръководителите във всички сфери да полагат максимални усилия за технологическото и техническото преустройство на съответните социални организации. Вкусът към науката, вкусът към рекордните резултати, готовността да се състезават с най-добрите в света са необходими изисквания към всички ръководители. Само така те ще умножават със своя ум и ума на учени и членниците с ума на своите избиратели.

Наред с посочените изисквания особена важност придобиват един друг вид изисквания към ръководителите. Това са *уменията на ръководителя да работи с хората*. Те са важни, защото в тази сфера са натрупани най-много съхващения и преди всичко практика, която е промукала дълбоко не само

ната парти

вите условия

Основните мислене и действие, но и ценностната система на много ръководициализма новите условия той е част от хората, с които работи. Ръководителят е тях идеозбраник, а не те негови избраници. Това налага да познава интереси ико и да умее да ги съчетава с интересите на съответната социална общност. Фори на обществото като цяло. И обратното. В доклада пред конференция до прометр. Тодор Живков посочи: „Трябва много добре да се разбере и осъзнае номически ни: „не хванем“ ли интересите на отделния труженик, на специалиста ози на ръководителя, на колектива, на социалната група, на населението преустройства да можем да насочим, да вдъхновим милионите воли, да спечелим партийни преустройството“. Интересите на хората, това е мостът към тяхното гите органи, това е механизъмът за стимулиране и регулиране на тяхната социална ческо възстановка. Да се познават хората, да се познават проблемите им, да се посочва Не можи да им се помага при тяхното решаване е необходимо изискване към без да съществува на всеки ръководител. В изкуството да работиш с хората голямо в неговите има справедливостта. В досегашната обстановка, когато ръководителят самият разпределя средствата за производство, определя възнагражденията, лезно пределя социалните придобивки и упражняването на други права, про-можелализации от властта на заеманата длъжност, съществуваха обективни условия пати субективни и волунтаристични действия. Не случайно при изследване за ли становяване най-значимите качества на ръководителя на първо място се пр посочва да е справедлив. Това е мнението не само на изпълнителите, на тех-

ните преки ръководители, но и на преките за висшестоящите. Независимо че в условията на самоуправляващите се организации всички решения ще се вземат с участието на трудещите се и че ще има гласност на мотивите за едно или друго решение, все още много въпроси ще се решават еднолично от ръководителя. С това той поема отговорността да бъде обективен, да бъде справедлив. Едва ли си даваме сметка колко тежко не само материално, но и преди всичко психологически, а след това и здравословно се отразява несправедливостта на ръководителите или ръководни органи върху тружениците. Тези последствия обикновено не се вземат предвид. Настъпват времена, когато тази страна от дейността на ръководителя и последствията от нея ще се оценяват и ще се предявяват искове за нанесени психологически щети на хората. Тези щети са с много по-големи социални последствия от грешното решение върху една технологична линия, Обидите, несправедливите решения и действия изваждат от строя най-важната производителна сила — человека. Те нанасят повреди на най-скъпоценната част в предприятието или учреждението — человека. Нашето общество може да спечели съревнованието с капитализма само ако съществува справедливост в създаване условия за изява способностите на всеки и само ако се възприемат обективните критерии за оценката на ефективността от социалната активност на всеки.

В умението за работа с хората влиза и човеколюбietо. Има големи специалисти в своята област. Но те не обичат другите. Те не са готови да ги учат и да ги подпомагат. Те не могат да бъдат добри ръководители. Учител, който не обича учащите, и ръководител, който не обича хората, които ръководят, следва да си сменят професията. Умението да работиш с хората изисква да създаваш условия за развитие и изява на техните способности. Нима трябва да се допускат до ръководни длъжностни кадри, които намират смисъл на своята работа как да ограничават инициативата и творчеството на ръководените. Този стар и мухлясъл тип ръководители, които намират смисъл на своята ръководна дейност в това как да се слагат всевъзможни прегради

пред инициативата и творчеството на масите в името на правене на икономии, за утвърждаване на уравниловката в името на социалната справедливост и т.н., като държат в ръцете си икономически и административни механизми, манипулират отделни групи труженици. При тях талантите са потиснати. На преден план се изтъква посредствеността. Ясно е, че за този тип ръководители няма място в условията на самоуправлението. Но, доколкото това е продължителен процес, този „майстор“ в канцеларско-бюрократическата дейност в управлението и доколко умеет в такива ситуации да използва прогресивни лозунги, декларации, решения, обещания и т.н., а на практика не променя своята същност, то този тип ръководители ще пречат на извършващото се революционно преустройство.

В условията на самоуправлението особено голямо значение придобиват инициативността, творчеството, новаторството и усетът към новото на ръководителя. Цялото преустройство на надстройката и особено разгръщането на самоуправлението са насочени към създаване условия за проява на автономност, на свобода, на самостоятелност, творчество и предприемчивост на всяка социална общност, на всеки индивид. Силата на социализма е в инициативата и в творчеството на народните маси. Оттук ролята на ръководителя е не само да създава условия, а да е начало на предприемчивостта на новаторските подходи на колектива, който ръководи.

Не е лесно да си ръководител на самоуправляваща се организация. Често се налага да се поеме рисъкът при решаване на един или друг въпрос и да се носи отговорност. Излизането на организацията на стокопроизводители на пазаря и сблъсъкът с потребителя изискват бързо да се реагира, за да се удовлетвори и най-претенциозният потребител. По-рано, ако се закъснееше, ако не се предаде качествена стока, това се компенсираше от висшестоящата организация. В новите условия последиците от риска, както и избягването на риска се поемат от самоуправляващата се организация. Ръководителят няма какво да очаква от висшестоящата организация. Той трябва да разчита предимно на възможностите на своята организация. Ръководителят администратор, ръководителят бюрократ, ръководителят готованец, ръководителят, който гледа само нагоре, а не към тези, които ръководи, не може да разчита на успех в условията на самоуправлението. Инициативност, използване ума на своите и на чуждите специалисти, постоянна готовност да се проявява гъвкавост в работата с потребителя и особено в намирането на сигурен и с големи възможности път, както и умението да се сдружава с други предприятия или общини, от които колективът да извлече не само материална, но и педагогическа и психологическа полза, са особено необходими изисквания към ръководителя на самоуправляващата се организация. Затова той трябва да притежава гъвкав ум, инициативност, решителност, поемане на рисък, инициативност в преодоляване на трудностите, усет към новото, готовност да привлече висококвалифицирани специалисти, умеещ да стимулира творчеството на хората, които ръководи, да полага грижи за талантите и т.н.

Самоуправляващата се организация може да функционира успешно само ако се спазва дисциплината. Тя прераства в самодисциплина. Ръководителят представя организацията в нейните взаимоотношения с други организации или с доставчиците и потребителите. От неговата готовност да спазва договорните условия, от неговата взискателност трудовата и технологичната дисциплина да се спазва от всички труженици ще зависи и успехът на организацията.

Проблемът за формиране на нов тип ръководител, работещ в самоуправляващата се стопанска или териториална общност, не може да се реши автоматически с тяхното изграждане. Предстои да се измине труден път от „административно-бюрократичното ръководство на икономиката“ до самоуправлението на стопанските организации. За новия демократичен стил са необходими нови качества на ръководителите. Те трябва да се преустроят, защото организациите, които ще ръководят, не са същите. В тях настъпват много нови промени, те се превръщат в нов тип организации. На тях са необходими и нов тип ръководители. По своята същност това са революционен тип. Върху тях пада отговорността да осъществяват революционните промени у обикновените труженици и у техните организации.

Това обуславя и нов тип подготовка. От една страна, необходима е подготовка на наличните ръководни кадри, а от друга — да се подготвят срочно в специално организирани школи нови ръководни кадри. Първите ще трябва да разрушат много от досегашните си стереотипи на мислене и управление в предишните организации. Разрушаването на тези стереотипи ще е толкова по-ефективно, колкото повече се използват активни методи на обучение. Необходима е специална психологическа тренировка. Тук психологите могат много да помогнат. В условията на извършващите се революционни промени в страната са необходими и революционни промени преди всичко в психиката на ръководителите и на обикновените труженици. Човековедческите науки следва да се използват за преустройство не само на ръководните кадри, но и на самите труженици.

ON THE REVOLUTIONARY RECONSTRUCTION AND THE NEW TYPE OF LEADERS IT DEMANDS

Ph. Genov

Reconstruction demands from the leaders some special qualities to meet the requirements of the work in self-managing organizations. At the centralized style of management the leaded members of the organization are subordinate to the leader, while in the self-managing organizations the leader is subordinate to the leaded members. On the basis of an analysis of the functions of the leader under the new conditions of reconstruction, the qualities, connected with the ideological, political and scientific technological preparation come to the fore, as well as the social skills of working with people, of being initiative, disciplined, creative and with a feeling of novelty. In the overcoming the worn out approaches, which now hamper the further successful development of socialism, the role of the active methods of training and especially of psychological training, is of greatest importance.

ЛИЧНОСТ И СОЦИАЛНА СИТУАЦИЯ НА ПРЕУСТРОЙСТВОТО

НИКОЛАЙ ЙОРДАНОВ

В духа на ситуацияния анализ трябва да подчертаем, че както за социалистическия лагер, така и със своя специфика у нас възниква и вече възникна нова социална ситуация. Както изтъкна др. Тодор Живков „Ние преживяваме преломен момент в развитието на социализма, на цялата общност“.¹ Същността на новата социална ситуация се състои в необходимостта да се отчетат редица изменения и нови реалности: както казва др. Т. Живков, „Дори да имахме „идеално“ развитие на нашите страни досега, самият факт, че имаме нови реалности, е достатъчен, за да се постави въпросът за нов етап на развитието, на нови мащабни мерки в социалистическото изграждане“.²

Новата глобална социална ситуация се дължи и на забавянето на темповете на социално-икономическото ни развитие. Забавянето е резултат и на влиянието на процесите както в световната икономика, така и в социалистическата общност. Но обективността изисква главните причини да се търсят в икономическата политика и нейното провеждане в живота. Макар партията отдавна да осъзна необходимостта от преход от екстензивно към интензивно развитие и да включи това изискване в своята политика още на Деветия партиен конгрес (1966), прелом в тази област не се извърши нито през седемдесетте години, нито в началото на осемдесетте години. Не се извърши и обрат към предимствено използване на икономически методи за ръководство въпреки правилните изходни позиции, заложени в икономическия подход за управление на народното стопанство. И у нас, както и в другите социалистически страни, не бе намерен ефективен механизъм за стимулиране на трудовата и социалната активност на хората, за органично съчетаване на общонародните, колективно-груповите и личните интереси. Производителността на труда растеше с бавни темпове, а проявите, несъвместими с изискванията на социалистическото стопанство, растяха, а не намаляваха. Върху тази основа растяха отрицателните явления в сферата на социалните отношения, нравствеността, съзнанието и поведението на хората. Многократното поставяне на задачата за прелом в борбата против негативните тенденции (Юлския пленум 1976, Докладната записка от 1985 и др.) не доведе до желаните резултати³.

Приведените мисли на Марко Марков сполучливо характеризират реалната социална ситуация, изменението на която съставлява съдържанието на започналия процес на преустройство. Той се характеризира с търсене на адекватни средства и механизми за постигане на интензивно социално развитие върху социалистическа основа. Социалната ситуация на преустройство непрекъснато се конкретизира и доуточнява, с други думи, тя се твори пред очите ни.

Юлският пленум на партията (1987) даде концепцията за преустройство у нас, отчитайки спецификата на нашето социално-икономическо и обществено-политическо развитие до момента. На този пленум се обоснова

¹ Т. Живков, Някои съображения във връзка с Януарския пленум на ЦК на КПСС и с по-нататъшната работа за провеждане на стратегическия курс на БКП, С., 1987, с. 9.

² Т. Живков, цит. произв., с. 10.

³ М. Марков, Обновлението в социалистическото общество, Философска мисъл, 9/1987, с. 7.

необходимостта от качествено нов растеж във всички области на живота, от промяна в редица насоки. Опорните точки на партийната концепция са следните: 1) обективните закономерности на социализма, 2) социалистическата собственост, 3) човекът като решаваща сила на преустройството, 4) интересите на хората, 5) самоуправлението, 6) обществените организации и другите форми за изява на човека, 7) партията и 8) за по-висока култура, за повече хуманност и нравственост в нашия живот. Върху тези опорни точки се екстраполира адекватен на новите исторически реалности модел на нашето общество. Той предвижда: 1) решаване на тези проблеми, „...които природата на социалистическия строй изискваше и позволяваше да бъдат вече решени“¹, 2) отскубване „от примката на екстензивните фактори“, 3) да се превърне науката в действителна производителна сила“, 4) да се преодолеят „отрицателните явления и деформации, накърняващи жизнени интереси на трудещите се“, 5) да не се изпитва „недостиг на редица услуги и стоки за широко потребление“, 6) да се дебюрократизират някои ръководни кадри, да се съобразяват със законите и да не се поставят над тях“, 7) да не се допускат отклонения при осъществяването на ръководната роля на партията, 8) производствената и научно-техническата интеграция на страните-членки на СИВ да не изостава сериозно от обективните потребности, 9) да се ликвидира всяка възможност за рецидиви на култа към личността.

За своето решаване социалната ситуация на преустройството изисква нови виждания за работа и подбора на кадрите, да се гласува по-голямо доверие на кадърните работници и служители, доказали своята кадърност с делата си, а не само със социалния си произход. Предварителната гарантиранист на обществено положение убива мотивацията за труд не само у избраните, но и у останалите. Премахнатите вече привилегии за постъпване във ВУЗ са важна крачка към установяване „привилегии“, извоювани със системен труд и лични качества. Време е вече да се създадат строги предписания за разпределение на кадрите според успеха и личностните качества, а не кой както намери и се самоустрои.

Социалната ситуация на преустройството е синоним на гласността, осъществявана както от средствата за масова информация, така и от всички институции, трудови колективи, учреждения. Новите виждания за гласността ще помогнат да се преодолее информационният недостиг, както и за ефективна борба със слуховете, „заместващи“ недостигащата информация. Гласността ще охлади ентузиазма на онези, които имат намерение да вършат укорими и осъдителни дела, да злоупотребяват с поверената им власт, да присвояват обществено имущество, да проявяват безстопанствено отношение към социалистическата собственост.

Така накратко очертаната социална ситуация на преустройството изисква формиране „по-точно“ „пrenaстройване“² на личността за адекватно от нейна страна поведение спрямо новата социална ситуация. Фактически се пренастройва само тази личност, която е формирана и ѝ се налага да се адаптира към нововъзникната социална ситуация. Това означава разграждане или видоизменение на потребности, навици, възгледи, атитюди (социални установки), представи и т.н. Разбира се, в известна степен пренастройката ще обхване и подрастващите, доколкото частично са се формирали като личност,

¹ Т. Живков, Встъпително слово пред Юлския пленум на ЦК на БКП, в „Работническо дело“, 29 юли, 1987 г.

² Н. Йорданов, Психичното пренастройване на личността, Философска мисъл, 7, 1987.

адекватна на досегашната социална ситуация, и пенсионерите, тъй като и те са специфично социално активни и се налага да проявяват адекватно на новата социална ситуация поведение.

На първо място личностната пренастройка се отнася до социалните установки (нагласи), т.е. тези цялостни състояния на личността във формата на готовност и предразположение към определен тип поведение (реагиране). Социалните установки са нерефлексивни психични структури, сраснали с личността, която не се замисля за тяхното основание или правомерност. Социалните установки са убеждения или предубеждения, действени представи и нагласи, които спонтанно движат човека в неговите действия, особено в критични ситуации. Трябва да се има предвид, че социалните установки се формират като подражание, нерефлексивно, като „така трябва“ или „така е прието“, „така правят всички“. Затова и трудно се поддават на корекция или пренастройване, особено в зряла възраст.

Социалните установки представляват социокултурни модели на нерефлексивно поведение, сгъстен социален опит, възникнал в определена историческа ситуация и обикновено съдействащ за оцеляването на личността, за адаптирането ѝ към традициите и неписаните норми на поведение. Тези атиди се преживяват и като ценности, като необходимо допълнение на „добро-то поведение“.

Голяма част от тези социокултурни модели („матрици“) на поведение, идващи от историческите дълбини, възпрепятстват установяването на социалистическите обществени отношения, превъръщането на изискванията на тези обществени отношения в норма на личностно поведение. Например отношението към обществените дела, към обществената собственост, всичко, което не е домът, вилата и леката кола. Поради този нихилистичен по отношение на общото (държавното) манталитет дори нормативното законодателство все още не успява да осути разхищенията и преразходите на гориво и материали, на труд и средства. Едва сега, с въвеждането на стопанска сметка и самоиздръжката личната заинтересованост ще „минава“ през интересите на държавата, на колектива, на това чуждо, което не е дом и лична собственост.

Многовековното отсъствие на българска държава, както и нихилистичното отношение на възстановената българска държава през 1878 година към поданиците си е причина за конституиране у много от тях на социалната установка на недоверие към нея. Този феномен тънко е обрисуван от Елин Пелин в разказите „На оня свят“ и „Андрешко“: дядо Матейко откровено се подиграва с българската буржоазна държава и с нейните ценности, а Андрешко е въплъщение на максимата „сиромах-човек — жив дявол“, на оцеляващия човечец, когото търсят единствено за данъци и ангария и за когото се сещат само при изборджийска кампания.

Няма да е пресилено, ако изтъкнем недоумението на този соционихилогичен тип личност от всяка проявена щедрост на социалистическата държава във формата на обществените фондове на потребление. Вече мигрант в града, отскубнал се от контрола на всевиждащото комшийско око на село и потънал в примамващата анонимност на града, този човечец ходи на работа с намерението да „дотика“ до пенсия и през работно време да си почине, да си скове нещо за дома и вилата. През това работно време този тип личност пазарува, дава наставления по телефона на децата в къщи, води безплатни телефонни разговори до другия край на България, коментира мачовете и но-

вите видове за областите, клюкари с приятели останалите и винаги бърза да напусне работното място точно навреме. Безплатното медицинско обслужване също е обект на извънмерна консумация: ходи се на преглед за щяло и нещяло, симулира се заболяване заради болничните дни, когато се свършва доста работа на вилата и ранчото. А когато си пийне порядъчно на поредното гости, тази социо-психичен тип личност се доразвеселява, като поврежда седалките в тролея или в киносалона, подписва се по стените на национални паметници на културата, чули уличните телефонни автомати, пейките по паркове и градини, товари леката кола с плодове от крайпътните ниви. И всичко това се върши, без каквото и да е угрizение на съвестта, защото е нещо спонтанно и привично. Нито една от тези постъпки не се случва в малкия свят на българина, когото той свято тачи. Но отдавна е време той да залюби и големия свят около него, без който в условията на самоиздръжката ще залинее в неговият малък свят.

Дълги десетилетия етиците и социолозите напомняха за дължимите ценности, че те трябва да се уважават и благородно вярваха заедно с всички останали, че като най-хуманен строй социализмът ще трогне тази герашка душевност и ще я извади от хралупата на опита и дома за големи обществени дела. Оптимистични пробиви наистина се налице — строители на национални обекти, герои на труда, редица трудови колективи, завоювали трудови отличия. Но не са малко притежателите на този парциален манталитет. Той още не е разконструиран напълно и именно той ще се наложи в близките години да се пренастрои, както повелява новата социална ситуация. Музеят на българската народопсихология трябва да се пълни по-интензивно с отживели възгледи и социокултурни модели на средновековно поведение, за да се даде път на една нова, в основни линии социалистическа душевност на фона на вече по-изграден социалистически бит. Само по такъв начин ще се приведат в съответствие новата социалистическа личност и социалистическата социална ситуация, т. е. дължимото поведение да се превърне в спонтанно, вътрешно необходимо поведение. Защото социализмът не е просто индустрисализация и научно-техническа революция (такава има и в капиталистическите страни), а и личностно строителство — формиране на новия човек.

Във връзка с процеса на бюрократизиране на някои ръководни кадри, които по думите на др. Т. Живков се самопоставят над закона, е необходимо да се направят народопсихологически и характерологически изследвания на личностните предпоставки за бюрократизацията. Защото бюрократизиралите се ръководни кадри са малцинство в сравнение с останалите и това ни подсказва, че става дума не за всеобща тенденция, а за досадно отклонение от ленинската априлска линия на партията. В същото време е очевидно, че бюрократизиралите се кадри успяват да се прикриват в очите на висшестоящите инстанции: те не са въобще бюрократи, а само по отношение на социално слабите. Затова е необходимо да се повиши социалната перцепция за бюрократичните прояви от страна на по-висшестоящите инстанции и те да реагират безкомпромисно, преди да е станало късно и вредите да са неотстраними.

Социогенезата на бюрократизирането на част от ръководните кадри все още не е разкрита: научни разработки в тази област все още няма. Нашата художествена литература е твърде бедна откъм романи и разкази на тази тема, като изключим единствено Емил Манов и епиграмите на Радой Ралин. Като че ли вместо да се противопоставяме на бюрократизма безкомпромисно, ние усъвършенствахме начините за неговото частично омилостивяване:

вместо борба—адаптация. Но и редица постановки от административноправен характер доскоро не съдействаха за борба с бюрократията, тъй като сигнатурите и жалбите се връщаха обикновено за решаване от критикувания бюрократ. Днес разширяването и издигането на ролята на гласността ще помогне за психичната ни пренастройка от пасивна съпротива към проявите на бюрократията и бездушието към изкореняването на този срамен за успехите на социалистическото строителство феномен. Опасяващият се от репресии жалоподател ще бъде гарантиран и това ще го направи борец за социална справедливост и ликвидатор на бюрократията: разбира се, при наличие на висока правна и гражданска култура.

Решаващо средство за пренастройката на бюрократизиралите се личности е обществената нетърпимост към този анахронизъм и трудоустрояването им на подходяща служба, неизискваща контакт с хора. Изборността на ръководните кадри до определено равнище и самоуправлението на колективите ще намали тенденцията за бюрократизиране. Но все пак управленската култура и възпитаването в дух на демократизъм са условие, без което пренастройката ще е трудна. Без рано възпитано чувство на уважение и търпимост към молителите, към хората, тръгнали да си търсят правата и интересите, без повече хуманизъм и иравственост в нашия живот, всякакви заповеди и инструкции против бюрократията няма да постигнат целта си.

Пак поради историческата ни съдба българинът трудно се убеждава във връзката между производство и потребление. Той дори си има мъдрости като тази: „От работа се става не богат, а гърбат“. В условията на социализма обаче станахме богати от работа, а не от почивка. Но отделни индивиди опровергават правилото и към тях българинът е особено чувствителен в сравнение с други народи. Съществуването на много неофициални механизми на преразпределение на доходите подхранва нездрави стремежи, лентяйство, измамничество, незаконна търговия, присвояване на държавно имущество, изпълзване от контрола на финансовите органи и нетрудови доходи. Несъвършенствата на нормирането на труда и уравниловката потискат трудовата активност и създават потребителски настроения. Само диференцираното заплащане според реалните приноси в създаване на продукт ще сложи ред и в тази сфера. Този процес върви успоредно с пренастройката на съответната представност и манталитет. Безспорно ще има и съпротива от страна на засегнатите—тези, които поработват, а не работят, които си стоят на работното място, вместо да работят (то затова е работно място!). И тук гласността при формиране на работната заплата ще извърши своето благородно дело.

На пренастройка подлежат и редица характеристики особености на българина: лесната обидчивост, непонасяне на критика, склонност към груповишина и липса на колегиалност. Възродената гласност ще помогне за преодоляване непоносимостта към критика, а също така и обстоятелството, че недостатъците, които се критикуват, ще пречат за професионалното и кадровото издигане. Затова критиката ще стане не само необходима, но и желана: по-добре критика на начеващ недостатък, отколкото пораженията за завършения недостатък.

Обидчивостта като психологически феномен не е изследвана. Несъмнено това е несъвършенство на характера, ограниченост на емоционалната култура и въобще слаба адаптация към усложнени условия на социален живот, недоверие към доброто и добронамереността на чуждото мнение. Формирането на разумна толерантност към другите е съдържанието на пренастройката на тази черта на характера или дори на манталитета.

Спомените за българската задруга, за другарството (описано така добре от Иван Хаджийски) не са изчезнали. Когато в началото на века започва разделянето на бащините ниви между синове и отчасти — между дъщерите, на практика те продължават общо да обработват нотариално отделените парчета земя. В задругата и между неразделно работещите разделени по собственост братя съществува аналог на колегиалност, непринудена, традиционна. Вън от тази патриархална група съчувствие и търпимост отсъства — това са икономическите й граници. Този манталитет се носи още от много българи, които, миграли в несигурността и неизвестността на големия град, в създадената земляческа или институтска група се чувствуват сигурни. Разбира се, не всички случаи на „сдружавания“ по предприятия и институти имат тази структура и характер — определена роля играе психичната съвместимост между индивидите, както и временни общи интереси.

Разграждането на този вид груповщина и преминаване към сдружаване в името на обща производствена или социална задача е съдържанието на пренастройката в случая. Такава личност, освободена от манталитетните насложения на едно почти езическо минало, ще е в състояние да се адекватизира с новата социална ситуация на социалистическата научно-техническа революция, т. е. провеждана в условията на твърдо установени и всеобщи социалистически обществени отношения.

Формирането на нов тип социалистическа личностtepърва ще приеме интензивни измерения, тъй като преустройството в икономиката и в обществения живот е немислимо без този тип висококултурна и пластична личност. Пренастройката трябва да залегне като цел на средствата за масова информация и на цялата масово-политическа и идеологическа работа, както и на културата и образованието. Само по такъв начин ще се създаде хармония между новата социална ситуация и субективния характер, активен строител на тази нова, социалистическа социална ситуация.

PERSONALITY AND SOCIAL SITUATION OF RECONSTRUCTION

N. Yordanov

On the basis of the Party documents the author considers some social-psychological phenomena of personality and the necessity of their change and orientation toward reconstruction; the shortcomings of the personality reconstruction are pointed out, special attention being paid to the social aims of personality and their place in the reconstruction.

Обща и социална психология

СЪПРЕЖИВЯВАНЕ (ЕМПАТИЯ) ПРИ ЖИВОТНИТЕ¹

СТОЯНКА ЖЕКОВА

Два са главните фактори, които налагат отговор и решение на проблема само човешко явление ли е емпатията или тя се среща и у животните. Първият фактор се свързва с интерпретациите на това явление като социално и следователно характерно само за човека и човешките общности. Другият фактор произхожда от многобройните наблюдения и описания от изследователи на животни и птици. Най-известните етолози — Б. Гжимек, Х. Хадсън, Дж. Даръл, К. Лоренц и др., показват много случаи на емоционално съзвучие и у животни. Някои от тези случаи са ярки и впечатляващи. Те разкриват съчувствие и състрадание, включени нерядко в сложно и адекватно на ситуацията поведение. „Многократно е наблюдавано, пише Б. Гжимек, как слонове се опитват да вдигнат застреляните си другари. В някои случаи се връща цялото стадо — слоновете тръбят и крещят и се опитват да вдигнат отново на крака падналото животно.“² По-нататък авторът цитира част от разказа на В. Д. Никълсън от Управлението за контрол на слоновете в Танзания: „Раздробих с изстрела си племската на един мъжкар. Щом чуха вика му за помощ, две слоници, които бяха хукнали да бягат, се върнаха обратно при него и застанаха от двете му страни, като се опитваха да му помогнат: отчасти го носеха, отчасти го влечеха. . . Затичах се отстрани близо до слониците и извиках, за да ги прогоня. Като чу гласа ми, едната се обърна и се затича срещу мен. . .“

Аналогично поведение се наблюдава и сред много други животни — прояви на „разбиране“, на съчувствие и състрадание, изразени в усилия за помощ, за освобождаване или облекчаване болката на друго животно. Не са изключение и сходни отношения от животни към хора, особено към такива от тях, с които са заедно дълго време и към които са привързани. Кучета например пазят пострадали — лаят, вият и сякаш зоват за намеса и помощ; коне пренасят ранени или стоят твърдо край тях, котки се дразнят, когато „приятелите“ им са разтревожени.

Описани са и трогателни случаи, които изискват нов отговор на въпросите около съпредживяването у животните и изобщо около същината и особеностите на психиката им. В книгата си „Пияната гора. Шепнещата земя“³ Джерълд Даръл цитира случай, описан от Х. Хадсън. Двойка пещерки (вид птици) си построюва гнездо върху покрива на едно ранcho. Един ден женската попада в капан за мишки, който пречупва двета ѝ крака. С много усилия тя успява да се освободи и излита до гнездото, но много скоро умира. „Мъжкият

¹ При многобройните определения на емпатията единна е позицията, че водещ компонент в нейната структура е съпредживяването. Поради това много често тези понятия се покриват и употребяват едно вместо друго.

² Гжимек, Б. Сред животните в Африка, Земиздат, С. 1982, с. 241.

³ Даръл, Дж. Пияната гора. Шепнещата земя., Земиздат, С. 1979, с. 19.

кръжил в течение на няколко дни около гнездото, оплаквал своята любима и най-сетне изчезнал. След два дни се завърнал отново, придружен от друга женска. Двете птички запушили входа на старото гнездо, в което лежали останките на „първата съпруга“. Върху тази „гробница“ те построили ново гнездо, в което отгледали щастливо своето потомство.“

За „емпатийното“ поведение на животните знаем много малко, съсредоточено в отделни мнения и описани случаи. Обобщено, известното се отнася до две характерни особености на такова поведение. Преди всичко в него е изявена типичната за животните стандартност на поведението и тогава, когато то изразява съпреживяване. Не се вижда разнообразие и индивидуализиране на проявите в зависимост от неповторимостта на ситуацията. Въпреки интересното вариране на емоционалното съзвучие, реации са един и същи. Те не надхвърлят границите на генетично утвърдените стандарти, характерни за съответния вид.

Освен това този тип емоционално свързване между животните се изявява само при крайни случаи—когато са застрашени спокойствието и особено животът на себеподобните им. При придвижване на големи разстояния, отбелязват етолозите, когато са свършени хранителните запаси и животът на стадото е в опасност, животните се свързват по-трайно и силно помежду си. По пътя към новите хранителни източници те срещат и преодоляват различни препятствия — нападения от други животни или от хора, трудно преодолими местности (дълбоки реки, пропасти, гъсти гори). В това мъчително придвижване се раждат малки, други умират от изтощение, от заболявания или от лошите природни условия. Тогава, твърдят специалистите, поведението на животните става по-сложно. Те например не търсят храна само за себе си, но и за малките (дори не само за своите, а за всички скородени), защищават ги при опасност. Става интересно групиране вътре в стадото. Образуват се многобройни единици от майки и техните малки, формират се „семейства“ или по-големи образувания от няколко майки с децата им или дори от няколко „семейства“. Те се движат и почиват заедно, изчакват се, защищават се при нападения, при което често обявяват истинска война на нападателя. Описани са вълнуващи случаи на самоотверженост при такава защита, проявена особено към безпомощните малки. Включват се не само родителите на малките, но и други възрастни животни, създават дори впечатление за организация и ред при защитата.

Много ярки са случаите на емоционално съзвучие при маймуните. „В областта на вулканите Вирунга, пише Гжимек в цитираната книга, една женска (горила — б.м.) имала осеммесечно детенце с голяма рана на тялото. То изобщо не можело да яди на гърба ѝ... Като го носела, майката внимавала да не се докосва до тялото ѝ, държало го все с корема надолу. От време на време тя разглеждала раната и я докосвала леко с ръка. Веднъж се приближила друга женска, навела се и докоснала с устните си лицето на раненото малко.“

Трудно може да се даде друга оценка на посочените явления освен като акт на съпреживяване. Всички анализирани случаи (не само цитираните) потвърждават направената вече констатация, че този акт се среща само при случаи на заплаха, на заболявания или смърт. При относително спокойни условия той почти не се среща или се ограничава в грижите на майките за техните малки. Своеобразни са неговите проявления и през любовния период на животните, при което съпреживяването е само към избраната любима —

когато е една и избрана за по-дълго време. Не се констатира емпатия при други емоционални състояния — например при радостно оживление. Дори когато в такова състояние са малките на грижовната майка, няма данни за „пренасяне“ на това състояние върху нея. Обикновено тя стои или лежи край тях спокойно и променя състоянието си само, ако се наложи да воюва за тях.

Следователно имаме всички основания да считаме, че съпреживяването не е само човешко явление. Ако използваме постановките на Г. Йолов за „потенциалната“ психика⁴ и нейното актуализиране, можем да направим извод и за тези случаи. Потенциална готовност за „емпатийно“ поведение съществува и при животните. Нужни ѝ са обаче подходящи условия, които да предизвикат и да реализират (да „актуализират“) тази готовност. Проследяването на ситуации, изискващи съпреживяване у животните, ни дава основание дори за известна ѹерархия на ситуативните фактори. Всички описани от известните ни етолози случаи показват, че емпатията се изявява преди всичко при поведение на самозащита и самосъхранение (инстинкт за самосъхранение). Следват го аналогични прояви при търсене на храна („хранителен“ инстинкт) и, на последно място, остава поведение, свързано с продължение на рода. Това, разбира се, са изводи върху основата само на описаните и анализирани (и от самите автори) случаи. Специални изследвания на разглежданото явление не ни са известни. Формулираната позиция обаче има и своето потвърждение в степенуването на силата и активността на видовете инстинкти в поведението на животните. Известна е водещата функция на инстинкта за самосъхранение, чиято мощ подчинява другите две обединения — инстинкта за прехрана и за продължение на рода.

Заслужава внимание още едно основание за извод относно съпреживяването у животните. В работата си за потенциалната психика и нейното актуализиране Г. Йолов формулира и доказва хипотезата, според която „една от съществените черти на потенциалната психика е, че нейните елементи при активизация могат и следва да изиграят трансситуативна роля, т. е. да поддържат и осъществяват линията на стабилно поведение“. Авторът не прави уговорката, че това е чисто човешка характеристика и че не се отнася до животните. Логично следва изводът, че при по-голяма честота на ситуацията, налагащи свързване и обединяване на животинското стадо, изявите на взаимна защита, на съпреживяване и реална помощ при нужда могат да се стабилизират и да станат елементи на по-трайно поведение. Доказателство за това стават дългите „пътешествия“ на стадата, за които стана дума. Характеристиките на съпровождащите ги ситуации дълго време остават почти едни и същи. Едно и също е и поведението на животните. Затова случаите на съчувствие и на взаимна помощ се срещат най-често там, вътре в стадото, при постоянно грозящата го опасност. Стандартните реакции се съхраняват, но стават чести и възникват и при по-малък повод.

Има още една интересна подробност, констатирана отново от етолозите, която също се „вписва“ в „емпатийното“ поведение на животните. Създаваните групи в стадата имат своеобразна структура, дори собствена ѹерархия. Констатира се например съподчинение при търсене на храна, при защита и грижа за потомството. „Водещите“ винаги са по-ярко изявените защитници. Те стават водачи на стадото при търсене на хранителни източници и при-

⁴ Йолов, Г. Необичайни ситуации и ситуативни особености на психиката, автореферат на докторска дисертация, С., 1983.

движването му към нови източници. Те първи се притичват на помощ, нерядко дори се жертват в борбата за охраняване на стадото или на отделни животни в него. Конрад Лоренц⁵ описва много случаи, при които по-малки или по-слаби птици бързат да се приютят към по-силните, притискат се до тях или застават зад гърба им, цялата им поза е на изплашени. В същото време защитникът настърхва и „настървено се нахвърля върху нападателя“. Бият се жестоко, до изгубване на сили и с опасност за собствения живот. Лоренц описва такава птица — останала без перушина, окървавена, изнемощяла, продължава да се хвърля срещу врага, а зад нея стоят малките „сгущени и изплашени“ — стоят до смъртта на своя защитник.

Подобни случаи се срещат в описанията и на други автори. По различен начин, но определено, част от стадото се включва в групата на водещите. Обикновено това са мъжкари, физически силни и по-едри от другите. В „средата“ на очертаната йерархия застават женските и по-слабите животни. Накрая са малките в стадото. В съответна низходяща линия се изявява и съпреживяването, включено в съответен вид поведение. Водачите са защитници на всички, включително на майките и на слабите мъжкари. Последните, от своя страна, проявяват вживяване в състоянието на малките, стават техни защитници, страдат с болките и страховете им, „галят“ ги и си играят с тях. Обратен ред на съпреживяване почти не се констатира (Дж. Даръл, Ф. Мери).

Относително оскъдните, но показателни данни за аналогични прояви у животните следователно не ни дават основание да твърдим, че съпреживяването е само човешки акт. Някои негови видове или може би равнища на изява са особеност и на животинското поведение. Н. Амосов също твърди, че в определена степен и по определен начин емпатията е присъща „на всички стадни животни“.⁶ Именно на стадни животни, защото вътре в стадото става свързване между тях, формират се типове поведение, които не само позволяват, но и създават условия това свързване да има емоционална доминанта. Виждат се страданията, умората, страхът, обединяват се майките с малките си или целите „семейства“, всички заедно преодоляват препятствията или се борят срещу нападателите. Такива възможности извън стадото не могат да се създадат или са минимални.

Всичко известно за емпатийното поведение на животните обаче все още стои до най-общата констатация. Специфичните черти и собствената характеристика на съпреживяването в света на животните се нуждаят от специално проучване. Това проучване следва да стане върху основата на една пълна и съвременна научна концепция за инстинктите и тяхното психично съдържание. Необходимо е да се надхвърли ограниченността на общата декларация за абсолютна автоматичност на животинското поведение и автоматично действие на инстинктивните конструкции, да се види тяхното богатство и относително диференцираното реализиране на това поведение както в зависимост от своеобразията на вида и от индивидуалността на животното, така и от особеностите на ситуацията.

Основателното допускане, че това психично явление съществува и се среща и в света на животните, обаче не означава, че може да се приеме становището за „социална мотивация“ на поведението при животните. В същото

⁵ Лоренц, К. Кольцо царя Соломона, Знание, М., 1978, с. 33.

⁶ Амосов, Н. М. Природа человека, Киев, 1983

време несъстоятелни са и опитите да се обяснява поведението на животните и на човека с общи биологични закони. В границите на разглеждания въпрос подчертаваме само констатацията, че съпреживяването не е единствено човешка привилегия. При хората обаче то има черти, които го правят качествено различно от аналогичните прояви при животните — както по изходна база, така по съдържание и начини на изява. Най-общо това е социалната обусловеност и регулация на емпатията, което някои автори отнасят към „социалната компетентност на личността“. Всичко това е качествено новото, което отделя човека от целия животински свят и не само го поставя на върха на животинската йерархия, но го отделя в самостоятелен и неповторим вид.

EMPATHY IN ANIMALS

St. Zhekova

Data from investigations on animals and birds, as well as cases described by investigators and many everyday observations on animals show that co-experiencing is not only a human art. It occurs also in animal world, where it has its specificity and modes of manifestation. It is an unanimous finding that co-experiencing happens only in cases of fear and suffering, when health and especially the life of the other animal is under threat. Empathy reactions are standard and do not exceed the behaviour characteristics of the species of the animal, in spite of some individualization in it depending on the situation.

Co-experience occurs mainly in gregarious animals, since conditions and prerequisites favourable for it appearance exist namely in the herd. A differentiation in the manifestation of empathy among the animals shows a descending hierarchy in strength and mode of manifestation.

The data for empathy in animals show once more the need of reassessment of the drive theory and the psychic content of the instincts.

СТРАХЪТ ОТ СМЪРТТА У ХОРАТА

АЛЕКСАНДЪР ВЛАЙКОВ

Смъртта при хората като обективно явление изпълнява определени функции в биологичната еволюция, в развитието на обществото и в живота на човека. Тези функции са различни и сложни по своята същност. Те не са изследвани и дефинирани. Като ги свеждаме до три основни функции, тук ще се спрем на една от тях, която може да се нарече афективна при условие, че понятието „афективна“ се вземе в своя по-широк смисъл, в смисъл на страх от смъртта.

Всяко явление или събитие, което реално съществува в битието и е станало факт на съзнанието, по необходимост предизвиква емоционално отношение у човека, определени емоционални реакции и с това по същата не-

обходимост оказва влияние върху емоционалния живот и върху цялостното поведение на съзнателното човешко същество. Силата на емотивната реакция е в зависимост от значението на съответното явление (събитие) за живота на човека. Смъртта като обективно явление, а след това и като осъзнат факт, която във висша степен засяга човека, неговото социално битие, също предизвиква емоционално отношение, душевни вълнения, и то от особено естество. Всички реакции при човека, които са предизвикани от смъртта, които са емоционални реакции на смъртта, спадат към т. нар. от нас афективна функция на смъртта. Може да се каже, че тук става дума за психологическия ефект на феномена смърт върху човека.

Човек е принуден да приеме смъртта като нещо абсолютно неизбежно, но от никакви обстоятелства той не е принуден да прави това спокойно — без смущение, без вълнение, без тревога и страх. Независимо от цялата яснота и простота на смъртта като биологично явление от психологическа гледна точка тя винаги е възприемана и посрещана като изключително събитие, като едно от най-изумителните явления на нашата планета. Заемайки особено място в съзнанието на човека, тя винаги е навеждала на невероятни мисли, на пессимистични размишления, на печално настроение. Едва ли има друго природно явление, което така дълбоко да вълнува, така цялостно да ангажира личността. Има ли трагедия без смърт? Възможен ли е истински страх без смъртна опасност? Има ли ужас без смърт? И в библията е казано — „смъртта е царицата на ужаса“.

Смъртта се изживява болезнено от човека не само в навечерието на нейното настъпване, но и през целия му съзнателен живот. Самата смърт е един миг, но за този миг човек цял живот мисли, вълнува се, тревожи се. Човешкото съзнание е обременено един път завинаги от мисълта за смъртта. Тя не излиза от него, тя е част от самото съзнание и от самия човек. Смъртта е или в съзнанието, или в подсъзнанието, но винаги е у човека. Той се страхува от нея и когато е в будно състояние, и когато спи (в сънищата си).

От времето на Епикур до наши дни десетки философи и други учени са се обръщали към хората с най-различни успокоителни съвети. Тези съвети могат да се сведат до следното: „Не се страхувайте от смъртта. Този страх е неразумен, той е излишен и напразен.“ Но по всичко изглежда, че не е въпросът в това да се дават съвети. Въпросът в случая се състои в това: възможно ли е смъртният да не се страхува от смъртта?

Човек, особено личността, мисли и иска, желае и се надява, чувства и вярва, наслаждава се на живота, страхува се от смъртта. Такава е неговата природа и тя не може да се промени. Тя може само да се усъвършенства. А усъвършенстването на човешката природа от своя страна съвсем не му обещава да го направи по-безразличен към своята смъртна съдба. Дори много по-големи са изгледите човек да става все по-чувствителен към доброто и злото. Когато авторът на „Ад“ се разхожда по царството на Хадес с духа на своя учител Вергили, тогава той (учителят) му казва да учи мъдростта: „Че който е по-съвършен, по-живо усеща скръб и радост, щастие и беда“ (Ад, песен VI от част I).

Страхът от смъртта при човека има различни свои форми и превъплъщения. Съществува патологичен страх от смъртта. Това е т. нар. танатофобия. Тук страхът от смъртта достига своите пределни граници, той извежда човека от нормално състояние, унищожава го като личност. Може да се говори и за религиозен страх от смъртта. Нали религията, преследвайки свои цели,

е направила представата за смъртта толкова грозна, че човек се отвращава и ужасява от нея. Тя е внушила на хората, че на т. нар. оня съществуват адски мъки и страдания от рода на тези на Данайдите, на Сизиф, на Тантал, на Иксцион и др. Тук са неумолимите кентаври и триглавите цербери, тук са безмилостните старци Хадес и Харон, тук е жестоката Персефона и какво ли не.

Може да се говори и за емпиричен страх от смъртта. Тук страхът е предизвикан от настъпващата смърт — когато виждаме, че смъртта се доближава до самите нас или че настъпва. Тук се има предвид смъртта като актуален емпиричен факт. Понякога този вид страх е толкова голям, че довежда човека до абсурдно поведение. В едно от писмата си до Тацит Плини млади, описвайки изригването на вулкана Везувий, като очевидец казва: „... а имаше и такива, които от страх пред смъртта се молеха по-скоро да умрат“ (Писма. С., 1979, с. 117).

Съществува и един друг вид страх от смъртта, който може да се нарече обобщен страх. Касае се за страх от смъртта по време на живота преди и без да е настъпила конкретна смъртна опасност. Тук се има предвид смъртта по-скоро като възможност, като потенциална угроза. Това е страх от смъртта изобщо, страх от това, че един ден сигурно ще се умре, че този ден непрекъснато наближава, че той може да е утре, а дори и днес, а може би не с дни и часове разполагаме, а с броени минути и секунди. И това не е невротичен страх. Това е реален страх, който почива на реалната възможност смъртта да ни сполети по всяко време. Този вид страх от смъртта съпътства човека неотклонно през целия му съзнателен живот. Когато Монтен се изповядва по този въпрос, той казва: „И нищо не заема така цялостно мисълта ми, както представата ми за смъртта; дори в най-безгрижната възраст на моя живот“ (Опити. кн. I, С., 1974, с. 173). Или: „Аз просто усещам смъртта, която непрекъснато ме бодва по сърцето или бъбреците“ (Опити. кн. III, С., 1980, с. 263).

Освен собствената смърт човек изживява и чуждата смърт — на родители и деца, на близки и приятели, на човека изобщо. Има ли нещо психологически по-мъчително за човека например от това да присъства на погребение, да гледа безжизнения труп на човек, да гледа как го спускат в хладния гроб, как го заравят, да си представи как червейте ще вадят очите му и пр. Човешката природа е заставила човека да страда и за околните. Това страдание и главно страхът от смъртта са заставили хората да се чувстват тягостно при вида на умрял човек. Дори един Мефистофел в разговора си с господа казва:

„Благодаря ви! С мъртви не ми
се иска да се занимавам.“

На свежи пълни бузи аз се възхищавам,
щом видя труп, изчезвам яко дим,
подобно котка и мишка — тъй дружим“.

(Гьоте, „Фауст“)

Мисълта, че всички сме смъртни, по същество няма никакво успокояващо значение. Тя е само израз на пълното бессилие на човека пред смъртта. Известно е, че от съзнанието за собствената безпомощност А. Адлер е извеждал чувството за малоценност при човека.

При нормални условия страхът от смъртта при човека е замаскиран. Има стремеж дори той изцяло да се прикрива. Но по същество при всички случаи на страх ние имаме работа със смъртта. Страхът от високо, от дълбоко,

от тъмно, от змия, от болки и мъки, от страдания и лишения, от старост и пр. — всичко това в крайна сметка е страх от смъртта. Едва ли има страхова ситуация, при която смъртта да не е в основата на страха.

Почти всички по-значителни философи в миналото, познавачи на човешката природа, недвусмислено са признавали наличието на необикновен страх от смъртта при человека. П. Гасенди например отбелязва: „Следващото нещо, което потиска човешкия дух с отвратителен страх, това е смъртта“ (П. Гассенди. Соч. в двух томах, т. I, М., 1966, с. 364). П. Холбах, всепризнат познавач на човешката природа, казва: „Смъртта винаги е била за тези, които наричат себе си смъртни, нещо най-ужасно“ (П. Гольбах. Избр. произв. в двух томах, т. I, М., 1963, с. 269). С присъщата му откровеност Русо пише: „Лъже този, който твърди, че не се бои от смъртта. Всеки човек се страхува да умре; това е велик закон на чувствуващото същество. . .“ (Мъдростта на вековете. С., 1948, с. 54).

Събираните и много аргументи против страха от смъртта. Особено усърдно това са правили стоиците, включително и Сенека. Но доколко тези аргументи са наистина изиграли никаква роля, това е под въпрос. Авторът на „Нов органон“ например твърди, че „Философите, събирайки такова количество аргументи против страха от смъртта, са направили смъртта още пострашна“ (Ф. Бэкон. Соч. в двух томах, т. I, М., 1977, с. 361).

До днес никой не е успял да убеди хората да не се страхуват от смъртта. Мъдро или глупаво, достойно или недостойно, но хората винаги ще се страхуват от смъртта, защото преди всичко тя ги лишава от живота, към който толкова много се привързва човек. Нека да няма никакви адски мъки и страдания. Човек се страхува от смъртта, защото разумният живот е прекрасен. Раздялата с живота, със слънчевата светлина, с любими човешки същества е проблемът, който философите са пренебрегвали, говорейки за страхът от смъртта.

По една или друга причина, но в природата, в същността на смъртния е да се страхува от смъртта без оглед на това какво съветват философите, какво казва „чистият“ разум за смъртта. Човешката природа не се състои само от разум. Тя включва и емоции. И да се иска от човека да не се вълнува, да не се страхува, означава да не се познава човека като цяло. Който уважава човека, той трябва да го приеме и с неговите собствени страхове и тревоги, страсти, вълнения и опасения. Само надменните и повърхностни философски школи са искали от човека невъзможното, т. е. това той да бъде безчувствен, безпристрastен, без способност да изживява събитията, включително и своята смърт.

Във всеки случай страхът от смъртта е толкова вкоренен в психиката, ако не и в природата на човека, толкова е силен и всеобщ, че с изключителен успех се ползва за най-различни собствени цели в обществото. Той се ползва и от църквата, и от политическите институции, и от криминални престъпници. Под угрозата на смъртта може да се отнеме всичко на човека, включително и свободата му.

Тук по необходимост възниква и въпросът за произхода на този страх. Филогенетично наследство ли е страхът от смъртта или е придобит, т. е. с онтогенетична природа? Възможно е да има някаква генетична основа страхът от смъртта, но по своя размер — дълбочина и обхват — той има онтогенетичен произход. Този страх е придобит по време на онтогенезиса, той е резултат от възпитанието. Ние знаем какво е правила и какво прави сега

църквата, за да създаде и поддържа страхът от смъртта сред хората. Виждаме какво прави в това отношение и изкуството. Литературата — също. Нека да си спомним илюстрациите на „Ад“, рисувани от Гюстав Доре. Те представят смъртта като повече от ужасна. Столици са ужасяващите художествени изображения на смъртта, останали от древността, от средните векове, от Възраждането и от по-ново време. В наши дни смъртта не е престанала да се изобразява в най-ужасен, непоносим за човешката психика вид.

Но и всички светски учреждения спомагат да се създава и поддържа страх от смъртта. В крайна сметка почти всеки гражданин днес е застрашен от смъртно наказание, ако дръзне да наруши определени законни разпоредби. Най-големите врагове се наказват именно със смърт. Целият цивилизиран свят днес приема, че на человека нищо по-страшно не може да се причини (или случи) от смъртта и когато иска да причини на някого най-голямо зло, той му причинява именно смърт. Какво означава това? При това положение може ли хората, подрастващите, да не гледат на смъртта като на върховно зло?

Но изглежда, че и природата не е достатъчно добре приспособила човека към неговата собствена съдба да бъде смъртно същество. Съвременният човек, наречен от К. Линей *Homo sapiens*, е психологически крайно незакален и съвсем неподгответен за посрещането на собствената си смърт.

Трябва да се предположи, че в биологичната еволюция страхът от смъртта е имал и положителна роля. Давид Юм е един от малкото философи, които са виждали тази страна на страха от смъртта. Той казва: „В края на краишата смъртта е неизбежна, но човешкият род не би се запазил, ако природата не беше ни внушила отвращение от смъртта“ (Соч. в двух томах, т. II, М., 1966, с. 805). Русо също е имал съзнание за тази страна на въпроса. Той казва почти същото. Но тези твърдения са верни само по отношение на преждевременната смърт. Страхът от смъртта по принцип с нищо не може да ни помогне по отношение на физиологичната смърт, която тук имаме предвид. Страхът от тази смърт е много по-сложен и много по-труден за обяснение феномен.

Много философи са били убедени, че страхът от смъртта може значително да се намали и дори напълно да изчезне, ако смъртта бъде по-добре опозната от хората, ако се разкрие и изясни задълбочено нейната истинска природа. Това разбиране е най-добре изложено от Лукреций в поемата му „За природата на нещата“. В духа на Епикур той казва, че хората се страхуват от смъртта така, както децата се страхуват от тъмно. Достатъчно е да се хвърли малко светлина от лъча на познанието, за да изчезне страхът от смъртта. По-късно вече споменатият Ф. Бекон е повтарял и пропагандирал тази по същество атеистическа идея. В края на миналото столетие френският автор Л. Бурдо отново разсъждава върху този въпрос. Той каза, че страхът от смъртта идва главно от „мрака, който заобикаля смъртта“. Това е, казва той, „нощен страх“. Достатъчно е само малко светлина, за да се разсее. „Ние значително по-малко бихме се бояли от смъртта, ако по-добре я познаваме“ (Вопросы о смерти и его различные решения. С. Петербург, 1911, с. VI).

Трябва да отбележим, че това твърдение има научна стойност само по отношение на т. нар. религиозен страх. Нали науката опровергава религията, като доказва, че не съществуват нито ад, нито адски мъки. Религиозно-митологическа измислица са и кентавърът, и церберът, и Харон с лодката, и Хадес, и Персефона, и цялото т. нар. подземно царство. Та научното изясняване на смъртта е във висша степен полезно и необходимо, но специално по отношение на общия страх от смъртта то едва ли има значение. Ако незнанието

забулява същността на смъртта, то може да забули и част от нейните неприемливи страни за смъртния. Наистина мрачната неизвестност плаши, но този път случаят е такъв, че и пълната яснота може да изплаши. Ето какво е отбелязал и З. Фройд по този въпрос. Той казва: „При други случаи страхът се дължи тъкмо на по-големите познания. . .“ (Въведение в психоанализата. С., 1947, с. 303).

По-голямо внимание заслужава схващането, според което, за да се намали страхът от смъртта при человека, е необходимо често да се пише и чете за нея и преди всичко интензивно да се размишлява за самата смърт. Така, общуващи непрекъснато със смъртта, човек свиква с нея, лишава я от нейната загадъчност и мистериозност. Сенека е един от тези философи, които са били убедени, че размишленията за смъртта са най-доброто оръжие срещу страхът от смъртта. Неведнъж той съветва за смъртта да се мисли, да се разсъждава, да се общува с нея, за да може един ден да се посрещне тя спокойно, дори както се посреща добър приятел. Писмо XXX до Луцилий Сенека завършва по следния начин: „Така, аз завършвам, а ти, за да не се боиш никога от смъртта, винаги мисли за нея.“ Не много по-късно неговият сънародник, философствващият император Марк Аврели съветва: „Помисли за това в какво състояние ще бъдат твоето тяло и твоята душа, когато ще те сполети смъртта, за краткостта на живота, за зеещата бездна на вечността зад тебе и преди тебе, за бессилието на всичко материално“ (Наедине с собой. М., 1914, с. 176). Вярно е, че в случая имаме работа с представители на стоическа философска школа. Но и други философи са били убедени в това. Ето например Монтен, който е посветил много страници на смъртта, казва: „За да отнемем на смъртта най-големия коз срещу нас, нека я лишим от нейната загадъчност, да говорим за нея, да свикваме с нея! Да мислим често за нея“ (Опiti. kn. I, с. 172). На друго място Монтан казва: „Нека да говори кой каквото иска, но предварителният размисъл за смъртта е нещо наистина полезно. И после—нами е нищо да стигнеш до своя край без страх и треперене“ (пак там, с. 177—8). Съветвайки и разсъждавайки цял живот за смъртта, Монтен декларира, че никой така добре не се е подготвил да напусне този свят, както той самият е постигнал това (вж. същия източник, с. 175).

Сигурно Монтан и споменатият по-горе негов сънародник Бурдо имат сериозни заслуги за това, че в днешна Франция се пише и мисли много за смъртта. Днес може би единствено в тази страна има Институт по танатология (наука за смъртта).

Американският философ и психолог К. Ламонт в края на своята книга „Илюзията за безсмъртието“ казва: „Ако искаме да бъдем справедливи към смъртта, то сме длъжни да кажем, че съдбата на умиращите — в ранна или в късна възраст — фактически не е толкова ужасна“ (руския превод, с. 266). С това, освен че е искал и той да завърши своята книга оптимистически, е показал и това как след продължително разсъждаване за смъртта си е променил значително отношението към нея. В началото и по средата на книгата неговото отношение към смъртта е по-различно от това в края на книгата.

Франсис Бекон е препоръчвал да се украсяват погребалните обреди, да се мобилизира изкуството в такива моменти, за да се намали страхът от смъртта. Корлис Ламонт препоръчва погребалните обреди да протичат без мрачност, без сантименталност, без излишества и с повече достойнство, за да се направи смъртта по-приемлива за човешката психика, за человека. Б. Ръсел

нък е виждал спасенисто от страха пред смъртта в широките интереси на личността, излизящи извън интимната сфера.

В крайна сметка стоицизмът е най-доброто средство против страха от смъртта. Стремежът на човека философски да възприема живота и смъртта е безусловно полезен в това отношение. Висока оценка заслужава и идеята често да се пише, да се чете и да се разсъждава за смъртта. Това го изисква преди всичко любовта към живота.

Но ако някой мисли, че може да остане напълно безразличен към своята смърт, той се заблуждава. Редът на нещата е такъв, че смъртният не може да не се страхува от смъртта. И никой до днес не е доказал, че това е негов недостатък. Да се страхуваш, да се вълнуваш, означава да живееш.

FEAR OF DEATH IN MAN

A. Vlaykov

The fear of death in man could be differentiated into pathological and religious fear, as well as into empiric and generalized fear. A special place in human consciousness is occupied by the so called generalized fear. It accompanies man along the whole his conscious life. Many philosophers had been of the opinion that the fear of death in man could be attenuated and even completely to disappear. Different advices have been given to the mortals in this connection. But up to now nobody has succeeded to warn someone not to be afraid of death nor has evidenced that such a fear is harmful, that it does not play some positive role, as well. For good or for evil, but one always feels fear of death. Man simply does not accept and wish not to accept death. One has not the forces and the imagination to see oneself as dead. All this is determined by the exclusive love of life, to which we are so much found of.

БРАКЪТ КАТО ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМ

ЛЮДМИЛ ГЕОРГИЕВ

В последните години интересът към проблемите на брака нарасна значително (13, с. 86—92). Това обстоятелство се определя както от ролята на семейството в обществото, така и от преобладаващото мнение, че съвременният брак се намира в криза (11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 и др.). Същевременно интердисциплинарният подход към проблематиката изисква конкретизация и преоценка на общите теоретични основания с оглед спецификата на отделните науки (9, с. 33).

Общо взето, в литературата (философска, юридическа, социологическа и психологическа) няма особени различия при дефинирането на понятието „брак“. Според А. Г. Харчев той може да се определи като „исторически изменяща се социална форма на отношенията между мъжа и жената, посредством която обществото поставя в ред и санкционира половия им живот и установява съпружеските и родителските им права и задължения (16, с. 48).

Що се отнася до семейството, югославският професор М. Босанак смята, че то не бива да се отъждествява с брака, защото основата на семейството е не бракът, а отношенията между родители и деца (13, с. 88).

На същата позиция стои и М. Динкова: „Подчертаваме — именно отглеждането на децата е задължителен компонент в съвкупността на извършваните от семейството дейности“ (17, с. 42).

В действителност едва ли някой ще оспори ролята и значението на децата за развитието на брачно-семейните отношения, както из за обществото като цяло. Но механичното пренасяне на необходимостта от повишаване на раждаемостта в нашата, а и в някои други страни, върху теоретичното разбиране за брака и семейството носи определени затруднения. И наистина — няма не са семейство всички онези съпрузи, които по една или друга причина нямат или не могат да имат деца? Очевидно в изведеното от М. Босанак и М. Динкова „основно изискване към семейството“ се съдържат неограничените възможности за зле разбиран хуманизъм или направо казано — за един теоретичен антихуманизъм, чието практическо потвърждение впрочем е данъчната система, санкционираща бездетните семейства.

Не е застрахована от грешки и посочената дефиниция за брака, защото той отдавна е престанал да бъде единственият „начин на уреждане и санкциониране на половия живот на мъжа и жената“, а подчертаването на „основната“ му функция — физическото възпроизводство на човешкия род, води до определен биологичен редукционизъм в разбирането за брака и семейството като социални явления (интерес представлява становището, според което дори майчинството не е биологичен инстинкт, а социално възпитана „способност“ — 14, с. 34—35).

Според Ч. Кюранов съществуват три подхода към изясняване на понятието „семейство“. Първият си поставя за цел да обхване всички негови съставки. Освен това вторият се стреми да изведе и отличителните черти на семейството спрямо другите социални образувания. Третият подход съсредоточава вниманието си върху един или няколко от най-съществените му белези (10, с. 163—166.).

Прегледът на съществуващите в теорията дефиниции няма за цел да направи дефиниция с оглед да се изведат характеристиките на психологическия подход към брака. То по-скоро е обусловен от вътрешните противоречия в „комплексния научен подход“ към семейството, които създават представки за епистемологическа критика на съществуващите определения. Очевидно третият и в основната си част вторият от посочените пътища за дефиниране на брака и семейството не издържат подобна критика, тъй като според В. И. Ленин да се даде определение на дадено явление означава отразявящото го научно понятие преди всичко „да се подведе под друго, по-широко понятие“ (6, с. 141). Оттук следва и гносеологическата грешка, която привържениците на тези подходи допускат в стремежа си да дадат „цялостно определение“ на семейството, но изхождайки от единични, отделни отношения между съпрузите — сексуални, родителски или възпроизводителни.

Макар и методологически издържан (що се отнася до задачите и същността на едно определение), първият подход също не е лишен от слабости. Преди всичко те са свързани с разглеждането на семейството като вече формирана социална общност, което автоматически пропуска сложния, диалектически противоречив процес на неговото формиране. Ето защо Ч. Кюранов с основание изтъква, че „семейството не е просто отношение“, а че „в отношенията

трябва да се търси спецификата на семейството като социална общност (10, с. 166). Но най-напред е необходимо да се изясни връзката между понятията „брак“ и „семейство“.

Според К. Маркс бракът е основа на семейството (1, с. 158), което споделят и други автори (12, 14). Тук се възприема подобна зависимост между тях, като се смята, че тези понятия се отнасят помежду си както същност и съществуване. С други думи, брачните отношения са същността на семейството, а семейните отношения (включващи „всички останали отношения“) са нейно саморазгъръщане, т. е. съществуването на същността. И наистина, ако приемем, че бракът е исторически изменяща се „социална форма за отношенията между мъжа и жената“, то неговото конкретно проявление и саморазвитие е семейството. Или ако бракът е действителната същност, която определя историческите форми на отношенията между мъжа и жената, то конкретните му проявления се явяват именно определени исторически типове семейство. Интересно е, че М. Динкова определя историческите форми на семейството чрез „формите на брака между съпрузите“ (17, с. 40), въпреки противопоставянето им.

Може да се обобщи — „брак“ и „семейство“ са понятия, отразяващи реално съществуващи и диалектически взаимодействащи си явления от действителността. Подобно на тях, в основата на развитието на брачно-семейните отношения стоят единството и борбата на противоположностите. Ето защо, бракът е форма на решаване на определен тип противоречия в отношенията (предбрачни) между мъжа и жената и поставяне на нов тип противоречия в определени нови отношения между тях (семейните). Така бракът се явява едновременно край и начало — край на определен тип взаимоотношения (условно могат да се нарекат „дружба“) между мъжа и жената и началото на друг тип взаимоотношения между тях — семейството.

Този подход към определянето на брака и семейството се оказва далеч по-плодотворен главно с възможностите за действително диалектическо и историческо изследване на отношенията между съпрузите, защото в него по необходимост присъства изходният момент в тяхното развитие — дружбата, факт, който в традиционните изследвания присъства като нещо външно спрямо тях.¹

Определянето на дружбата, брака и семейството като степени в развитието на отношенията между мъжа и жената (в които бракът всъщност е необходимият юридически акт) създава и необходимите обективни предпоставки за очертаване на специфичните различия в научните подходи. Разглеждането на брака като „социалнообусловена форма на отношение“ и като „степен в развитието на междуличностните отношения“, и като „необходим юридически акт“ се явява следствие от съществуващия в науката комплексен подход към проблемите на семейството. Очевидно тези определения отразяват сложното диалектическо единство и противоречивост между свободния субективен избор на брака като степен в развитието за отношенията между мъжа и жената и неговата „необходима обективна форма“ като социално-юридически обусловен начин на „уреждане“ на тези отношения. Смятаме, че това е и основното диалектическо противоречие на семейството като социално явление.

¹ Разбира се, дружбата, бракът и семейството не са единствените „социалнообусловени форми на отношенията“ между мъжа и жената, както не е задължителна тяхната последователност за всички случаи. С оглед застъпената проблематика обаче интересът би следвало да се ограничи върху тях.

Според Ф. Енгелс развитието на семейството е възможно чрез „победата“ на първата страна в посоченото противоречие: „Отношенията между половете ще станат изключително частно дело, което ще засяга само заинтересованите лица и в което обществото няма защо да се меси“ (5, с. 134). Едва тогава моногамията „ще може да осъществи себе си, т. е. ще стане действителност“ (4, с. 83). Следователно бъдещето на брака зависи не от усложняване на социално-правните механизми за регулиране на брачно-семейните отношения, а в изграждане на условия за развитие на личности, способни сами да регулират тези отношения. Иначе проблемите на брака няма да намерят своето „естествено“ решение, защото по думите на К. Маркс „от човека ще се иска сляпо (безсъзнателно — Л.Г.) подчинение пред свръхнравствен и свръхестествен авторитет“ (1, с. 160). В реализирането на това бъдеще психологията изглежда е призвана да даде своя съществен принос.

Разбирането на дружбата, брака и семейството като степени в развитието на междуличностните отношения на съпрузите трасира въщност и психологическия подход към семейната проблематика. Това положение като че ли автоматически ни препраща в сферата на социалната психология. И наистина — редица автори са склонни да интерпретират семейството през призмата на социалнопсихологическите концепции за малките групи или колективи (13, 14, 21 и др.). Нещо повече, В. А. Сисенко например определя необходимостта от „формиране на нов раздел на социалната психология — психологията на брачно-семейните отношения“ (14, с. 8). Оказва се, че е налице двуяко отношение на психологията към семейната проблематика — от общопсихологическа гледна точка бракът е психологически проблем, тъй като обект на изследване е личността на партньора; от социалнопсихологически позиции, ако семейството се разглежда като специфична социална група, бракът е обект на психологическо проучване, защото представлява концентриран израз на междуличностни отношения. По този начин се изправяме пред прага на изключително остри, методологически проблеми на психологията като наука, които визират отношенията между обща психология, психология на личността и социална психология в рамките на теоретичната психология изобщо. Разбира се, тук не е възможно подробно изследване на тази проблематика — нейното поставяне обаче се определя от необходимостта да се заеме принципна позиция относно съдържателната страна на психологическия подход към брака.

Преди всичко, поставената дилема има отношение към възможностите за включване на обществените отношения в психологическото изследване на брака. Обикновено в общопсихологическите концепции за личността се пропускат конкретните й връзки със съвкупността от нейните обществени отношения. Нещо повече, зависимостта на личностното развитие от икономическите предпоставки на обществото, от мястото на личността в системата на общественото производство и от отношението й към труда се смята за недопустимо „социологизиране на психичните закономерности“, въпреки че подобна декларация не издържа и елементарна марксистка критика. Още в „Немска идеология“ К. Маркс отбелязва, че бягството на психологията от изучаване на тази зависимост е по същество „kritika na цялата психология“ (2, с. 503), защото за него „материалните отношения на хората са основата на всичките им отношения“ (3, с. 306). Очевидно, макар и полезно на даден етап, „самостоятелното психологическо изследване на личността“ е неприложимо

към действителното марксистко изследване на личността на партньора и брака като социално явление.

Що се отнася за социалната психология, ако оставим настрана факта, че „между това, което визира терминът психология, и онова, което включва определението социална, възниква едно непреодолимо противоречие“ (7, с. 307), ще видим, че и от нейна гледна точка във взаимоотношенията между съпрузите не е възможно включването например на политическите отношения в обществото като негова основна характеристика. Изследването на лидерството в семейството се оказва замаскиране на основополагация характер на обществените противоречия за брачната конфликтност. Следователно „социалнопсихологическите аспекти“ на брака няма да ни казват нищо за неговата същност, ако не включват социалните противоречия и противоречията в производствените отношения като тяхна основа.

И друго — поставеният проблем не е просто преповтаряне на затрудненията, които възникват при въвеждане на термина социална психология, който се противопоставя на общата психология като на някаква несоциална наука за личността (19, с. 94). По-скоро той има отношение към проблемите на социалните и хуманитарни интердисциплинарни изследвания изобщо. Според Ж. Пиаже основна причина за разногласията в тях е „липсата на една обща теория на хуманитарните науки“ (18, с. 402). С подобна декларация обаче не е възможно да се изрази съгласие, защото тя пропуска основополагация, методологически характер на историческия материализъм спрямо науките за човека (7, с. 83—93). Но революционният характер на Марксовата философия се заключава в необходимостта човешките образувания и историята на човечеството да се изучават „във връзка с историята на промишлеността и размяната“ (2, с. 30), което едва ли означава, че можем да обвиняваме К. Маркс в „икономизиране на философията“, така, както е невъзможно разглеждането на личността и семейството в зависимост от икономическата база и определените от нея обществени отношения да се смята за „социологизиране на психологията“. С други думи, научният, в т. ч. и психологическият подход към семейството се базира на факта, че то е „подчинено отношение, което трябва да се изучава съгласно съществуващите емпирични данни, а не според „понятието семейство“ (2, с. 29), по думите на К. Маркс. Това означава, че психологията трябва да се откаже от пренебрегване на основополагаящия характер на производствените отношения спрямо брака и замяната им „с проблемите на двойката и любовта“ (7, с. 268).

Следователно разбирането на дружбата, брака и семейството като степени в развитието на отношенията между мъжа и жената обуславя психологическия подход към семейната проблематика дотолкова, доколкото поставя въпроса за действителното психологическо изучаване на личността на партньора като „единичен израз на съвкупността от обществените отношения“ (8, с. 206—215). Едновременно с това междуличностните отношения в брака са обект на психологическо изследване дотолкова, доколкото те са част от обществените отношения, в основата на които стоят производствените отношения, защото ако за психологията те останат „затворена книга“, то тя „не може да се превърне в действително съдържателна и реална наука“ по думите на К. Маркс.

Разбира се, марксистката психология подчертава определящата роля на обществените отношения спрямо личността и брака. Като цяло обаче тези постановки звучат декларативно, защото „теоретичното разсъждение върху

проблемите на личността в социалистическото общество дори когато твърди, че е марксистко, не успява да стигне до дъното на нещата, именно защото не тръгва от едно действително марксистко проучване на реалните основи на личния живот в социалистическото общество, т. е. от една истинска икономическа наука за социализма и за различните форми на индивидуалност, породени (както и противоречията, които ги съпътстват) от този нов тип обществени отношения" (7, с. 279). Зад очевидността на факта, съдържащ се в „Тезиси за Фойербах“ (2), че „човекът изобщо“ не съществува, се крие зависимостта на конкретната личност от различните форми на индивидуалност, характерни за всяко общество. И ако в „Капиталът“ К. Маркс разкрива същността на двете основни форми на индивидуалност в капиталистическото общество — капиталиста и работника — като методологическа предпоставка за изследване личността на всеки конкретен капиталист или работник, което предполага и възможността за изучаване на техните семейства, то теоретичното и практическото изследване на определена личност и неговото семейство в социалистическото общество предполага знание за онази форма на индивидуалност, чието конкретно проявление са те. Но това означава, че всяка личност и семейство, подлежащи на психологическо изследване, би трябвало да се изследват в зависимост от мястото им в системата на производствените отношения. Защото, ако Юлският и Ноемврийският пленум на ЦК на БКП стигнаха до извода, че съществуващата форма на собственост досега е предполагала всеобщо отчуждение от собствеността, то личността и нейното семейство се различават от друга личност и друго семейство по мястото, което заемат в системата на общественото производство, т. е. по различния характер на техния труд и отношението към него, предполагащо различни позиции в разпределението на материалните блага. Ето защо, ако психологията пренебрегва тези определящи отношения, които дават възможност да говорим не само за „студентско“, но и за работническо, селско, интелектуално и управленско семейство, то психологическото разсъждение за брака се превръща в спекулация, която е израз на теоретичен антихуманизъм.

Тези положения определят необходимостта от преоценка на основни психологически постановки, отнасящи се преди всичко до личността и структурата на психичното. И ако въпросът за личността и нейните отношения разглежда общометодологическите предпоставки за психологическото изследване на брака, то неговото конкретно съдържание е свързано и с проблема за структурата на психичното. Преобръщането на позицията — от обществените отношения към семейството — означава замяна на традиционните изследвания на брака чрез емоции, чувства, характер, темперамент и т. н., с такава структура на психичното, включваща степента на познавателното отношение на личността към сложния характер на брака като социално явление и на противоречията в обществените отношения като основа за противоречията в отношенията между мъжа и жената, която отразява и собственно личностния аспект на брака като психологически проблем.

Подобна структура е възможна на базата на отношенията между безсъзнание, съзнание и самосъзнание като „вертикални“ степени на психичния живот на личността. Очевидно тук безсъзнателното не се схваща като биологичен инстинкт, а като социално обусловено незнание на личността както на нейните реални обществени основания и собствени психични особености (характер, темперамент, чувства и др.), така и на брака като „обективно

необходима форма“ и „степен в развитието на отношенията между мъжа и жената“.

Такава структура на психичното и връзката ѝ с проблемите на брака има своите теоретични предпоставки в Марковото разбиране за перспективите на семейството чрез „съзнателно подчинение на человека на нравствено-естествени сили“ (1, с. 160). Още повече, че в практиката на психологическите брачно-семейни консултации намират място методики, които разглеждат зависимостта между съзнателно-самосъзнателните оценки на съпрузите един за друг и състоянието на семейството (20, с. 128—135 и 21, с. 200—204). Очевидно проблемът се свежда до методологическата верификация на вертикалната структура на психичното в рамките на теоретичната психология с оглед конкретизиране характеристиките на психологическия подход към брака.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Психологическото изучаване на брака и семейството, разбирали като степени в развитието на отношенията между мъже и жената, е възможно на основата на методологическа преоценка на съдържанието, което се влага в основните психологически категории — личността и структурата на психичното:

1. Личността не може да бъде схващана нито като психично образование и не толкова като действащ субект, колкото като единичен израз на онази ограничена съвкупност от обществени отношения, чрез които тя е непосредствено свързана с другите индивиди, с обществото. Това означава, че психологическото изследване на брака и семейството започва по необходимост от изучаване характера на производствените отношения като икономическа база на обществото и от мястото на съпрузите в системата на общественото производство, което определя и спецификата на тяхната включеност в системата на обществените отношения като цяло. По този начин психологията преминава от изследване на личността и брака изобщо, към конкретно проучване на конкретните личности и семейства в зависимост от конкретния етап на развитие на обществото, в което те съществуват.

2. Психологическият подход към брака налага и разширяване на периметъра на психичните процеси, чрез които се изследват семейните отношения. Това означава, че наред с традиционната хоризонтална структура на психичното (емоции, чувства, характер, темперамент и т. н.) е необходимо извеждането на вертикална структура на психичното, в която се отразяват както споменатите психични явления, така и специфичните обществени процеси извън личността и семейството. Елементите на подобна структура — безсъзнание, съзнание, самосъзнание — визират всъщност степента на познавателното отношение на съпрузите както върху собствените им психични особености, така и върху същността на обществените (и преди всичко производствените) отношения и общото им влияние върху семейния живот. Оказва се (от практическата дейност на семейно-брачните консултации), че именно това познавателно отношение на съпрузите определя характера на техните семейни отношения.

3. Посочените изискеания към теоретичната психология, произтичащи от проблемите на практиката, биха очертали и собствените перспективи на психологията за изучаване на брачно-семейната проблематика.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маркс, К., Ф. Енгелс. Събр. съч.. т. 1, 2. Маркс, К., Ф. Енгелс, Събр. съч., т. 3. 3. Маркс, К., Ф. Енгелс, Избр. произв. т. 2, С., 1951. 4. Маркс, К., Ф. Енгелс, Избр. произв. т. 5, С., 1984. 5. Маркс, К., Ф. Енгелс. Манифест на комунистическата партия, С., 1978. 6. Ленин, В. И. Събр. съч., т. 18, С., 1980. 7. Сев, Л. Марксизъмът и теорията на личността, С., 1972. 8. Сб. Как се ражда личността, С., 1983. 9. Мисливченко, А. Г. Човекът като предмет на философско познание, С., 1977. 10. Кюранов, Ч. Човешките общности, С., 1982. 11. Константинов, Д. Младото семейство, С., 1979. 12. Гергишанов, Т. Лесно ли е да бъдем съпрузи, С., 1982. 13. Силиаги, В. Бъдещето на брака или браковете на бъдещето, С., 1981. 14. Сысенко, В. А. Молодежъ вступает в брак, М., 1986. 15. Чечот, Д. М. Брак, семья, закон. Ленинград, 1984. 16. Харчев, А. Г. Брак и семья в СССР. М., 1964. 17. Сб. Моето бъдещо семейство, С., 1984. 18. Сб. Поглед върху социологията днес, С., 1969. 19. Сп. Вопросы философии, 1987, № 9. 20. Сп. Вопросы психологии, 1987, № 4, 21. Сб. Психология личности и образ жизни, М., 1987.

MARRIAGE AS PSYCHOLOGICAL PROBLEM — THEORITICAL PREREQUISITES

I. Georgiev

The theoretical possibilities for determination of the specific psychological approach towards marriage are studied. The understanding of friendship, marriage and family as degrees in the development of the relations between the man and woman raises the necessity of studying the personalities of the partners and the family as a whole in dependence on the character of the social relations and their place in the system of the social production. This is possible if personality is considered as an individual manifestation of the totality of social relations and if psychics is considered as a vertical structure on the basis of the relationship unconscious-consciousness-selfconsciousness, which allude to the level of the cognitive relation of the personality toward the complicated character of marriage as social phenomenon and of the physical peculiarities of the partner himself.

СЪОБЩЕНИЕ

Уведомяваме авторите, които изпращат материали за публикуване в списанието, че е необходимо да посочват трите си имена, точния си адрес, пълното название на местоработата си и телефонния си номер.

Педагогическа и възрастова психология

ЗНАЧЕНИЕ НА ТЕЛЕВИЗИЯТА ЗА РАЗВИТИЕТО НА ЛИЧНОСТТА НА ДЕЦАТА ОТ НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

ГЕОРГИ А. МАДЖАРОВ

Всяко дете в начална училищна възраст всекидневно гледа телевизия средно по два часа. Това е половината от времето, прекарвано в училище, и една трета от времето, отделяно за усвояване на учебния материал. Следователно влиянието на телевизията върху детската личност по своето педагогическо и психологическо значение е сравнимо с това на училището, семейството, на неформалната детската общност. Това обуславя огромното значение на телевизията за възпитанието и образоването на българските деца в ерата на научно-техническата революция. За съжаление, педагогическият потенциал на телевизията в нашето общество все още се използва непълноценно. Това е подчертано в доклада на др. Т. Живков пред Ноемврийския (1987) пленум на ЦК на БКП: „Назряла е необходимостта да се внесат коренни изменения в социалния статус и социалната роля на средствата за масова информация на всички равнища, . . . за тясно свързване на средствата за масова информация с проблемите на живота и актуалните въпроси на общественото им развитие“ (1).

Актуалните потребности на общественото развитие изискват нашата страна да направи скок към качествено нов етап на научно-техническата революция. Такъв скок обаче може да се реализира само от личности с политехническа насоченост, възпитаването на които пряко и силно зависи от въздействието на средствата за масова комуникация и главно на телевизията. Тази закономерност е отбелязана от Ф. Генов: „При социализма научно-техническото творчество не е дело само на ограничен научно-технически елит. То трябва да се превърне в дело на народните маси. . . В семейството, в училището. . . , в обществените организации следва да се създадат необходимите условия за формиране и усъвършенстване на научно-техническите способности на човека“ (3, с. 5). Политехническата насоченост на личността е общественозначимо качество, възпитаването на което е дълг на всички обществени институции с педагогически потенциал.

България е единствената социалистическа страна, която няма учебна телевизионна програма. Телевизията в нашата страна е класическо средство за масова комуникация. Тя няма свои учебни предавания и по отношение на българските деца не изпълнява образователни задачи, одобрени от Министерството на народната просвета. Това не означава, че Българска телевизия не възпитава и не формира определено образователно равнище на децата, обаче тя постига тези цели изключително по начини, специфични за средствата за масова комуникация и под формата на средство за масова комуникация.

Социалните функции на телевизията определят характера на познавателната мотивация, възпитавана от нея у децата от начална училищна възраст и обуславят характера на главните ѝ задачи, една от които е телевизията да заеме място между най-важните възпитателни фактори в образователната среда на съвременното дете.

В седмичния бюджет на времето малкият ученик отделя най-много време за общуване в семейството, за учебни занимания, за общуване в детски неформални общности. Това са фактически и трите всепризнати фактори с най-голямо педагогическо значение в детския живот. Следователно очертава се доста пряка зависимост между силата на педагогическото въздействие на даден възпитателен фактор и времето, през което той оказва влияние върху детската личност. Четвъртият по големина консуматор на активното детско време е телевизията. Логично е да се приеме, че гледането на телевизия е и четвъртият по значимост възпитателен фактор в детския живот.

В педагогическата, психологическата и социологическата литература се срещат доста противоречиви възгледи за това как гледането на телевизия се отразява върху формирането на детската личност. Много специалисти предупреждават за отрицателното влияние на телевизията върху децата. Между тях е и българският социолог Е. Николов: „Изобщо намесата на телевизията във формирането на личността в същото време, когато тя е насочена по начало към оформени личности и борави с критерии, цели и очаквания, за които дири съмишленичество — това именно състояние на нещата е главният проблем в поредицата от проблеми, съдържащи се в темата „Телевизията на детето“ (5, с. 163). Често се застъпва противоположното гледище, че телевизията стимулира интелектуалното и нравственото развитие на децата, или най-малко не влияе върху него задържащо. Изследването на И. Иванов е показвало, че „с помощта на телевизията учениците разширяват и затвърдяват своите знания, повишава се вниманието, активират се мисленето, стремежите, чувствата, познавателната дейност, осъществява се връзката с практиката, способността за обобщаване на фактите, прониква се по-дълбоко в микро- и макросферата, в същността на обектите и явленията, развива се речта, икономисват се време и сили на учениците“ (4, с. 16).

Противоречия съществуват и в мнението на специалистите за това какви са действителните взаимоотношения между гледането на телевизия и усвояването на учебния материал в училище. Анализът, направен от С. Трошев, подчертава положителната връзка между тях: „Резултатите от изследванията в много страни показват, че телевизията е важен фактор не само за възпитанието, но влияе силно върху общите познания, речниковия фонд на подрастващите и изобщо върху учебните резултати и учебния процес. Проучванията навсякъде, в общи линии, отбелязват, че децата получават повече знания, имат по-голям речник и дори четат по-добре, когато са поставени под активното влияние на телевизията“ (6, с. 87). Експерименталните изследвания на японския педагог Т. Фуру показват, че даже ако телевизията не стимулира усвояването на учебния материал в училище, то поне не оказва и задържащо действие върху този процес: „Не може да се намери разлика във влиянието на телевизията върху възприятието и установките на децата, гледащи 3 ч. 30 мин. дневно и деца, гледащи 1 ч. 30 мин. дневно телевизия. По-голямото количество от предаванията, гледани от двете групи деца, са едини и същи, а разликата е единствено в продължителността на престоя пред телевизора. . . Не може да се каже, че телевизията формира у едините деца пасивност, а в

другите — творческа активност. . . Не намираме ясна връзка между времето, прекарано пред телевизора, и успеха в училище“ (7, с. 265—267).

Други специалисти, напротив, подчертават дезорганизиращото влияние на телевизионните предавания върху усвояването на учебния материал: „Телевизията представя всекидневно огромно количество информация, образуваща разнородна мозайка от знания, които не съответстват на традиционните училищни интелектуални категории. У учениците се формира многообразна, дори хаотична картина на знанията чрез телевизията с характер на повърхностност, сензационност. Тази информация е наложена на ученика, който повече я понася, отколкото я изучава и контролира и в голяма степен се стига до известна интелектуална стандартизация“ (4, с. 26).

Нека очертаем с какво именно телевизията привлича малките си зрители. В качеството си на средство за масова комуникация всяко телевизионно предаване съдържа в себе си социалнозначима информация, специфични форми на социално взаимодействие, социално отражение на знания, норми и ценности, представлява точен модел на културно-историческото равнище на обществото, включващ цялото негово знаково богатство. Следователно телевизионните предавания съдържат в себе си изискванията на обществото, определящи психичното развитие на индивида, в частност на детето. В същото време психичното развитие на детето (или развитието на висшите психични функции) според Л. С. Виготски представлява процес на усвояване на вече създали се в историята на обществото форми на поведение. Най-общият закон на психичното развитие се състои в следното: „В процеса на развитието детето започва да използва по отношение на себе си такива форми на поведение, каквито първоначално другите са използвали по отношение на него. Детето усвоява социалните форми на поведение и ги пренася върху самото себе си. . . Културното развитие се изгражда върху употребата на знаци, като включвато им в обща система на поведение първоначално протича в социална, външна форма“ (2, с. 141—142). Психичното развитие на детето се осъществява като процес на преход на външното (социалното) във вътрешно (психично): „Всички висши психични функции са интериоризирани отношения от социален порядък, основа на социалната структура на личността“ (2, с. 146). Следователно усвояването на социалнозначимата информация, съдържаща се в телевизионните предавания (нейната интериоризация), представлява силен стимулатор на психичното развитие на детето. Именно с това свое качество телевизията привлича най-силно децата, предоставяйки им сериозна възможност за усвояване на социалнозначими форми на поведение и информация, което пък е условие за тяхното правилно психично развитие.

Социалнозначимата информация, представяна от телевизията на децата от начална училищна възраст (от сферата на производството, потреблението, разпределението, обществените отношения, идеологията, науката, изкуството, правото, на мбрала) по своята същност е уникална да децата, тъй като нито един от трите други силни възпитателни фактори — семейството, училището и детската неформална общност — има възможност да предложи на учениците социален опит и информация с такава специфика и всеобхватност. Преди появата на телевизията индивидът е бил в състояние да придобие толкова богата и разнообразна социална информация едва към зряла възраст и единствено върху основата на личния си опит от социалните взаимоотношения. Всичко това показва, че телевизията е силен специфичен самостоятелен възпитателен фактор в живота на децата от начална училищна възраст, функ-

циите на който не се дублират и не могат да бъдат изпълнени от други възпитателни фактори.

Мненията на изследователите за това, какво именно привлича децата пред телевизионния екран, позволяват да се направи следният извод: телевизията привлича децата от начална училищна възраст по два начина: а) чрез предлагането на богат реален жизнен опит, какъвто изисква водещият вид дейност в тази възраст — учебната дейност (тъй като детето през този период изпитва остра необходимост да научи колкото е възможно повече за заобикалящия го природен и социален свят); б) чрез измислени приказни фантастични сюжети, които удовлетворяват и подхранват богатото детско въображение в тази възраст.

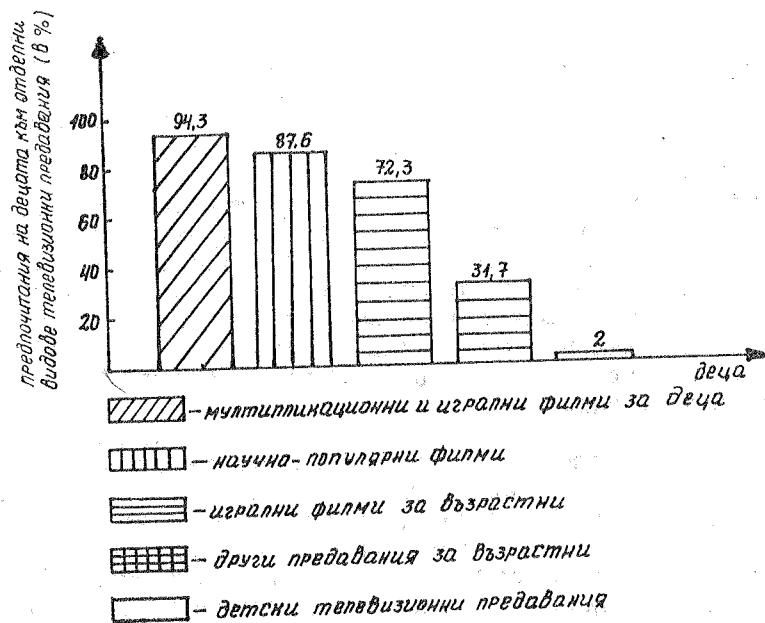
С цел изясняване на психолого-педагогическите закономерности в процеса на влиянието на телевизията върху личността на децата от начална училищна възраст, през 1987 г. в НИИОО „Акад. Т. Самодумов“ бе проведено експериментално изследване със 117 деца от I^а, II^а и III^а клас на базовите учителки Н. И. Дингилева, П. Л. Пеева и В. Д. Славчева от 35 ЕСПУ „М. И. Калинин“ — София. Пред изследването бяха поставени следните задачи: 1) да се очертае психолого-педагогическият потенциал на телевизията за личностното развитие на децата от начална училищна възраст; 2) да се проучи какво влияние оказват предаванията на Българска телевизия върху учебно-възпитателния процес в началното училище; 3) да се проучи интересът на децата от начална училищна възраст към предаванията на Българска телевизия: кои предавания обичат да гледат и с какво обясняват интереса си към тях; 4) да се установи колко време отделят за гледане на телевизия децата от начална училищна възраст; 5) да се анализира съдържанието на детските предавания, излъчвани от Българска телевизия; 6) да се проучи педагогическото въздействие на другите възпитателни фактори — семейството и училището — върху подбора и начина на възприемане на телевизионните предавания от децата от начална училищна възраст.

За реализиране на поставените задачи бяха използвани следните методи: 1) анализ на педагогическата, психологическата и социологическата литература по проблемите на въздействието на телевизионни предавания върху децата, издадена през последните 25 години; 2) психолого-педагогически анализ на детските предавания, излъчвани от Българска телевизия, и на предаванията за възрастни, които се наблюдават от деца; 3) анкетно допитвање до родителите на деца от начална училищна възраст; 4) изследване на продукти от учебната дейност на деца от начална училищна възраст (психолого-педагогически анализ на съчинение на тема: „Защо обичам да гледам телевизия?“); 5) индивидуални беседи с началните учители от 35 ЕСПУ „М. И. Калинин“ — София за наблюденията им върху оказваното от предаванията на Българска телевизия влияние върху личностното развитие на техните ученици и за възгледите им относно оптимизирането на педагогическия потенциал на телевизионните предавания за деца.

Изследването показва, че всички деца редовно гледат телевизия и са много добре запознати с детските рубрики и предавания и с някои от предаванията за възрастни. Отношението към телевизията на всички деца е топло и непринудено; личи, че те обичат да гледат телевизия. Децата от начална училищна възраст обичат да гледат най-вече предавания, предназначени специално за тях. Предпочитанията им към отделни видове предавания се

подреждат, както следва: 1) мултиликационни и игрални филми за деца; 2) научно-популярни филми; 3) игрални филми за възрастни (фиг. 1).

Силният интерес на децата към научно-популярните филми е израз на високото равнище на тяхната познавателна активност и доказва огромните възможности на телевизията за повишаване общообразователната подготовка.

Фиг. [1]. Предпочитания на децата към отделни видове телевизионни предавания

ка на децата от начална училищна възраст. Обстоятелството, че интересът на децата към телевизионните предавания се изчерпва единствено с филмова продукция, е много характерно. Това означава, че Българска телевизия не е в състояние да заинтригува децата със същински детски телевизионни предавания (например от типа на „Бързи, смели, сръчни“), а буди интереса на своите малки зрители с произведения на киноизкуството, разпространявани от нея. Единствено две деца в своите съчинения след любимите си филмчета са посочили и харесали им детски телевизионни предавания.

Децата мотивират по следния начин интереса си към телевизионните предавания: „Зашто телевизията показва интересни неща от другата страна на земното кълбо“; „Обичам филмите за пътешественици, защото научавам за нови земи и подробностите за тях“; „Зашто има филми за животните и природата, показват ни мечета, маймунки, зайци и лисици“; „Привличат ме научно-популярните филми, защото в тях има много красиви картички, много бързо движение“; „От филмите научавам много за света“; „Дават много интересни филмчета, в които се разказва за животни, но те се отнасят за хората“; „Обичам да гледам телевизия, защото научавам за миналите години“ и т. н.

Третокласниците посочват на първо място сред любимите си предавания научно-популярните филми (96,1%), докато при второкласниците първи по

предпочитание са мултиликационните филми (97,2%). Разликата, която съществува в предпочтанията между децата от втори и трети клас (тази разлика може да се приеме и като тенденция), се състои в следното: третокласниците много по-често споменават в съчиненията си политическите предавания (главно „По света и у нас“), операта и балета (последните се посочват изключително от момичета).

Съдейки по съчиненията на децата, те наблюдават голяма част от игралните филми за възрастни и особено многосерийните телевизионни филми, които се характеризират с интересна фабула и оствър сюжет.

Най-пълна информация за интереса на децата към телевизионните предавания бе получена от анкетното допитване до родители на деца от начална училищна възраст.

Според родителите времето, което прекарват техните деца пред телевизора всекидневно, е 2 ч. 6 мин. Тази цифра се съгласува напълно с всички изследвания на този проблем, проведени в различни национални, социални и културни условия, в които всекидневното време за гледане на телевизия се посочва в интервала между 1 ч. 30 мин и 3 ч. 30 мин. Този факт дава основание да се предположи, че детският организъм разполага с някакъв защитен психофизиологичен механизъм, предпазващ го от прекомерното заседяване пред телевизионния екран.

По-голямата част от времето, прекарано пред телевизорите, български деца посвещават на гледането на предавания за възрастни зрители. Това и не би могло да бъде иначе, като се вземе предвид фактът, че детските предавания на Българска телевизия не продължават повече от един час средно всекидневно, докато в същото време децата прекарват пред телевизорите срещу по повече от два часа всеки ден. Гледането на предавания за възрастни се отразява благоприятно върху личностното развитие на децата от начална училищна възраст и върху формирането на познавателна мотивация у тях, тъй като тези предавания дават на децата богата социална и историческа информация, като по този начин стимулират процеса на тяхната социализация.

Три четвърти от родителите (73,8%) посочват, че децата им гледат както вечерни, така и дневни предавания; според 16,7% от родителите децата им гледат само вечерните предавания, а останалите 9,5% са за деца, които гледат телевизия само през деня.

Почти всички родители посочват, че в събота и неделя децата им гледат значително повече телевизия (между 3 и 4 часа). И наистина, през почивните дни Българска телевизия излъчва доста повече предавания за деца, отколкото през останалите дни, и то изключително през дневните часове. На пръв поглед това е правилно: щом в събота и неделя през деня децата не са на училище, биха могли да погледят телевизионни предавания, подгответи специално за тях. В действителност вярно е точно обратното: медицинските и психологопедагогическите изисквания за правилното развитие на детския организъм и психика налагат през дните, когато детето не отива на училище, да се занимава със спортни, игрови и познавателни дейности, изискащи физически занимания на чист въздух.

Като правило родителите посочват същите най-често гледани от своите деца телевизионни предавания, които отбелязват в съчиненията си самите деца. Сравнително незначителна част от родителите (14,7%) заявяват, че оказват строг контрол върху подбора на телевизионните предавания, гледани от тяхното дете. Друга част от родителите (16,5%) се изказват доста абстрактно за

нуждата от контрол „въобще“ върху подбора на предаванията. Въпреки че нито един от родителите в своята анкетна карта не е посочил, че детето му гледа филмите от рубриката „Студио X“ (много родители даже са заявили категорично, че не разрешават това на децата си), голям брой деца в съчиненията си са показвали добро познаване на сюжета на някои филми от тази рубрика.

Преобладаващата част от родителите (81,4%) намират в телевизора свой помощник във възпитанието на децата си и отбелзват неговата положителна роля за детското развитие. Ето как някои от родителите мотивират това свое мнение в отговорите си на въпроса. „Смятате ли, че телевизията облекчава възпитанието и обучението на децата?“: „Чрез телевизията детето придобива по-реална представа за доброто и лошото в живота“; „При строг подбор от страна на родителя телевизорът заема своето положително място в процеса на възпитание и обучение“; „Безспорно детето получава много ценна, актуална и полезна информация за неща, които ние не сме в състояние да обясним и покажем“; „Ролята на телевизията ще става все по-решаваща във възпитанието на децата“; „Категорично „да“ при добра система за обучение“; „Допринася за общата култура“; „Спомага за попълване на голямата жажда за познаване на света, присъща на децата“ и т.н.

Една трета част от родителите (32,3%) смятат, че съществуват телевизионни предавания, които влияят неблагоприятно върху възпитателната работа, като почти изключително всички са посочили като пример за такива предавания филмите от поредицата „Студио X“.

Препоръките на родителите към предаванията на Българска телевизия с оглед интересите на детската аудитория могат да се разделят условно на три групи: 1) препоръки за неголеми промени, направени от позицията на родители, удовлетворени като цяло от това, което техните деца виждат на телевизионния еcran (40,6%); 2) препоръки за кардинални промени в предаванията на Българска телевизия, направени от позицията на родители, неудовлетворени като цяло от това, което техните деца виждат на телевизионния еcran (38%); 3) отсъствие на препоръки към предаванията на Българска телевизия (21,4%).

Беседите с началните учителки от 35 ЕСПУ „М. И. Калинин“ София, показваха следното.

Всички начални учителки отбелзват положителното влияние на телевизионните предавания върху учебно-възпитателния процес. По-специално началните учителки говорят за знанията, които децата получават от научнопопулярните и някои детски предавания и за стимулиращото влияние на тези знания при усвояване на учебния материал по родна реч, изобразително изкуство, роден край, природознание.

Като най-често гледани началните учителки отбелзват онези телевизионни предавания, които са посочили децата в своите съчинения и родителите. Същото се отнася и за времето, отеляно всекидневно от децата за гледане на телевизия. Този факт показва, че учителките имат много добър по-глед върху влиянието, оказвано от телевизията на техните възпитаници като цяло.

Въпреки че отбелзват значението на знанията, придобити от децата от телевизионния еcran, началните учителки не са в състояние да използват целенасочено отделни телевизионни предавания в своята учебно-възпитателна работа, не познават добре детските телевизионни предавания, не съ-

вестват своите ученици да гледат някои предавания, от които биха получили знания, допълващи предвидения от учебните програми материал.

Препоръките на началните учителки към Българската телевизия се състоят в това да се излъчва учебна програма, която би помогнала за усвояването на учебния материал в училище; да се излъчват филми за историческото ни минало.

Резултатите от проведеното изследване позволяват да се направят следните

ИЗВОДИ:

1. Телевизионните предавания, наблюдавани от децата от начална училищна възраст, са силен нетрадиционен педагогически фактор, който се нарежда по значимост непосредствено до възпитателното въздействие на училището, семейството и неформалната детска общност.

2. Предаванията на Българска телевизия оказват значително общообразователно въздействие върху децата от начална училищна възраст, което влияе стимулиращо върху усвояването на учебното съдържание и се отбелязва от началните учители.

3. Предаванията на Българска телевизия предоставят богат социален опит на децата и ускоряват процеса на тяхната социализация.

4. Детските предавания, излъчвани от Българска телевизия, са със строго хуманитарна насоченост. В тях липсват каквито и да било знания от областта на техниката и редица естествени науки. Този факт оказва отрицателно въздействие върху изграждането на политехническа насоченост на детската личност.

5. Българските деца от начална училищна възраст показват силен интерес към научно-популярните предавания. Това се дължи на природната любознателност на децата, на силния им интерес към различни страни на заобикалящия ги свят и на липсата на достатъчно телевизионни предавания, които да задоволят този интерес.

6. Голяма част от родителите на децата от начална училищна възраст не са доволни от това, което техните деца виждат на телевизионните екрани и отправят повече или по-малко сериозна критика към Българска телевизия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Живков, Т. Някои практически мерки и подходи за по-нататъшното осъществяване решенията на Юлския пленум на ЦК на БКП (1987 г.): Доклад на пленума на ЦК на БКП, 13. XI. 1987 г. в. Работническо дело, 20.XI. 1987 г. 2. Вятровский, Л. С. История развития высших психических функций. Собрание сочинений: В 6-ти т. т. 3. Проблемы развития психики. М.: Педагогика, 1983, с. 5—329. З. Генов, Ф. Революционни промени у личността. Психология, 1986, № 2, с. 2—6. 4. Иванов, И. Телевизията и училището. София. Народна просвета, 1986. 54. 5. Николов, Е. Телевизионното битие на културата. София. Наука и изкуство, 1986. 173. с. 6. Трошев, С. Телевизията в къщи и в училище — надежди и проблеми. Народна просвета, 1977, № 10, с. 82—87. 7. Фигу, Т. The Function of Television for Children and Adolescents. Tokyo: Sophia University, 1971. 323.

THE SIGNIFICANCE OF TV FOR THE DEVELOPMENT OF PERSONALITY
IN CHILDREN OF INITIAL SCHOOL AGE

G. Madjarov

The different opinions on the educational possibilities of TV as a basic means of mass communication are reviewed. Its role as a significant educational factor influencing children personality along with the school, family and informal children community groups is pointed out. The character of the significant social information received by children through TV is analyzed, as well as the factors determining their interest as viewers. The methods are described and the results of a complex investigation on the psycho-pedagogical peculiarities of the TV effect on children of early school age are analyzed.

Медицинска психология

ПРОСТРАНСТВЕНА ЛОКАЛИЗАЦИЯ И ПРОСТРАНСТВЕНА ДИСКРИМИНАЦИЯ НА ЗРИТЕЛНИ СТИМУЛИ У 7, 9 И 12-ГОДИШНИ ДЕЦА

Л. МАВЛОВ, Б. АЛЕКСАНДРОВА

У нисшите гръбначни животни (напр. земноводните) средният мозък е върховният център за преработка на зрителната информация. При тях зрителното възприятие се свежда само до доловяне (детекция) на движещ се обект и неговата локализация в пространството. Следователно в случая зрителната система отговаря за възприетия обект само на въпроса „Къде?“. У бозайниците, с развитието на предния мозък, зрителните функции стават много по-съвършени и се осъществяват предимно в мозъчната кора. Кортикалната преработка позволява да се разкрие структурната организация на елементите, от които е изграден един обект, така че той да бъде разпознат и отличен от другите обекти („дискриминация на патерни“). Следователно тук зрителната функция вече дава информация за обектите и по отношение на въпроса „Какво?“.

Трябва да отбележим, че при филогенетичната еволюция на животинските видове функциите на нервната система се усъвършенстват чрез появата на нови, по-сложни мозъчни структури, които се надстройват над по-старите, като подчиняват и контролират тяхната дейност. При така формираната иерархия, за висшите бозайници и особено за приматите, върховният контрол на всички аферентни и еферентни мозъчни функции се изтегля към мозъчната кора. Този процес на прогресивна „кортикализация“ на функциите до стига най-висока степен у человека. Ето защо увреждането на определена об-

ласт от зрителната кора довежда у човека по правило до пълна слепота на зрителните полета, които се проектират в засегнатата корова област.

От друга страна, някои наблюдения върху зрителните нарушения у хора твърде отдавна са посочвали факти, говорещи за независими преработки на отделни видове зрителна информация. Така Riddoch (1917) описва пациенти, които са видимо слепи, но били в състояние да хващат движещи се предмети и да посочват посоката на движение, макар да съобщавали, че не виждат нищо. На следната година Holmes (1918) съобщава серия от пациенти, които, обратно, имали интактно централно зрение и можели да идентифицират обектите, но често не ги забелязвали дори в обсега на тяхното зрително поле, имали затруднения да следят с поглед движещи се предмети, да определят дълбочина и да се ориентират зрително в околното пространство. Основавайки се на тези данни, Холмс издига хипотезата за съществуването на две зрителни системи: едната за дискриминация на зрителните обекти, а другата за локализация и насочване на вниманието към зрителните стимули. Провеждани по-късно експерименти върху маймуни с пълно отстраняване на стриатната зрителна кора показваха, че възможността за детекция и локализация на движещи се или проблясващи стимули се възстановява скоро след операцията (Denny—Brown и Chambers, 1955; Humphrey и Weiskrantz, 1967). Това доведе до възраждане на старата хипотеза, постулирана от Холмс за съществуването на „две независимо функциониращи зрителни системи“ (Trevarthen, 1968; Schneider, 1969). Същевременно функцията на пространствената детекция и локализация на стимулите бе приписана на средния мозък и съответно — ретино-текталната зрителна система, достигаща до предното четирихълмие, а пространствената дискриминация на патерни бе свързана с корова преработка посредством ретино-геникуло-стриатната зрителна система, достигаща до окципиталната кора. Този модел на „двете зрителни системи“ бе възприет от много автори, като бе аргументиран и от намерените в по-ново време възможности за „сляпо виждане“, т.е. долавяне на движещи се ярки стимули в слепите зрителни полета при някои пациенти (Poeppel et al., 1973; Weiskrantz et al., 1974; Perenin и Jeannerod, 1975).

Други автори обаче оспорват възможността подкорови структури да участват в зрителните перцептивни функции, считайки, че те се извършват изцяло в кората. Така например, върху основата на поредица от експерименти върху маймуни, Мишкин и негови сътрудници приемат съществуването на „двете зрителни системи“, но смятат, че те са свързани с две различни корови зони (Mishkin et al., 1983; Ungerleider и Mishkin, 1982). Мишкин изхожда от получените в последните няколко десетилетия многобройни данни от невропсихологични изследвания на пациенти с огнищни мозъчни увреди. Тези изследвания показват, че увредите на задно-париеталните корови области довеждат до нарушения на пространствената ориентация и топографската памет при запазване на разпознаването и дискриминацията на патерните. От друга страна, поражения в долно-темпоралните отдели на кората нарушиват дискриминацията и идентификацията на пространствените зрителни патерни, без да засягат тяхното точно пространствено локализиране и ориентиране. И двата типа нарушения са по-изразени при огнища в дясното мозъчно полукълбо. Мишкин и сътр. установяват аналогични поведенчески дефицити при експериментите с маймуни, на които извършват оперативни абляции на първичната стриатна зрителна кора в окципиталната зона, с последващо разширяване на коровите увреди било към париеталната, било

мпоралната зона. Така тези автори постулират две независими корови ини системи, а именно: 1) окципитопарната система, която съединява стриатната и престириатната кора на окципиталния дял със задно-паричипитотемпорална система, която съединява същите зони на окципиталния дял с долно-темпоралната кора и осигурява пространствената дислокация и идентификация на обектите.

Както се вижда, остават неизяснени и дискусационни редица въпроси, които мненията на изследователите се различават. Съществуват ли наименни системи? Ако в мозъка действително са обособени такива две системи, дали пространствената локализация се осъществява на подкорово ниво, а пространствената дискриминация — на корово? Или двете системи наистина функционират самостоятелно, но се осъществяват изцяло в ата от две различни корови зони?

За да хвърлим известна светлина по тези въпроси, ние планирахме изследвания, целещи да разкрият изграждането на пространствената локализация и пространствената дискриминация в различни етапи от развитието на децата, както и евентуалната взаимовръзка между тези две функции.

Изследванията трябва да решат следните задачи:

1. Има ли подчертани различия в темпа и степента на подобряване на зрителни функции вследствие на възрастовото съзряване и обучение?

Ако пространствената локализация остава дори у човека предимно подкорова функция, тя ще бъде в голяма степен генетично кодирана и сравнително добре развита още в детската възраст. Нейното допълнително развитие във възрастта ще бъде относително по-малко и ще контрастира с подчертаното подобряване на патерновата дискриминация, която е несъмнено корова функция и се развива само чрез обучение. Ако обаче се установи силно изявено развитие на локализационната способност в индивидуалния живот, аналогично на дискриминационната, това ще подкрепя възгledа, че и двете функции се осъществяват на корово равнище.

2. Има ли подчертана корелация и взаимозависимост между степента на развитие на двете зрителни функции?

Ако съществуват две самостоятелни зрителни системи с отделни невронни структури и механизми, то вероятно те ще бъдат независимо и различно развити у отделните индивиди. Нееднаквите заложби и различните условия на живот ще доведат до предимното развитие в един случаи на точното локализиране на обектите, а в други случаи — на финото им дискриминиране. В резултат на това постиженията от задачите за зрителна локализация и дискриминация няма да корелират помежду си. И обратно, високата корелация между двете изпълнения ще подкрепи идеята, че двете зрителни функции се осъществяват на корово равнище и вероятно споделят единни структурно-функционални перцептивни механизми.

3. Има ли значими полови различия в развитието на двете зрително-пространствени функции и за кои възрастови периоди?

Известно е, че мъжете като група показват преимущество пред жените при пространствени задачи, макар че вътреполовите различия са фактически по-големи от между половите. Груповата полова диференциация на пространствените способности обаче се проявява в по-зрели периоди, след пубертета.

Изследваните деца във възрастови групи между 7 и 12 год. са още малки, но едното откриване на полови различия изолирано само за едната от двете зрителни функции би подкрепило възгледа за тяхното самостоятелно и независимо изграждане.

М Е Т О Д И

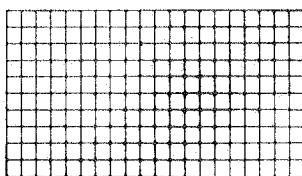
За точното и адекватно количествено измерване на локализационните и дискримиращите способности на здрави деца от началния училищен курс ние разработихме два оригинални метода. Всички зрителни стимулации се извършват автоматизирано чрез компютърна програма, а отговорите се регистрират и съхраняват в паметта на компютъра за последваща обработка.

И з с л е д в а н и и л и ц а . Експериментите и по двата разработени метода са проведени върху 150 деца от три възрастови групи — I, III и VI клас. Средната възраст за отделните групи е съответно: 7 год. и 6 мес., 9 год. и 7 мес. и 12 год. и 7 мес. Във всяка от трите групи са включени по 50 деца, от които половината са момчета и половината момичета.

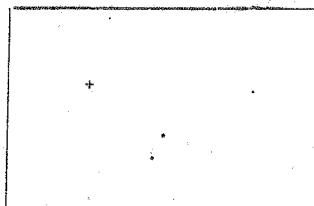
А п а р а т у р а . За представянето на стимулите и регистрирането на резултатите и по двата метода бяха създадени специални компютърни програми (с помощта на Марин Котаров), приспособени за изпълнение на персонален компютър „Правец 82“, като визуализацията се извършваше върху стандарден монитор с диаметър 200 mm.

I. ЗРИТЕЛНО-ПРОСТРАНСТВЕНА ЛОКАЛИЗАЦИЯ

С т и м у л и . Изработена е правоъгълна матрица с размери 16×8 см, която е разграфена на 200 квадратчета със страна 0,8 см (фиг. 1). Стимулите представляват единични точки с диаметър 2 mm, всяка от които отговаря на центъра на някое от квадратчетата на матрицата, но е поместена в пределите

Фиг. 1. Матрица за даване на отговори и за отчитане на резултатите при задачата за зрителна пространствена локализация

Фиг. 2. Един от 96-те стимула на задачата за зрителна пространствена локализация

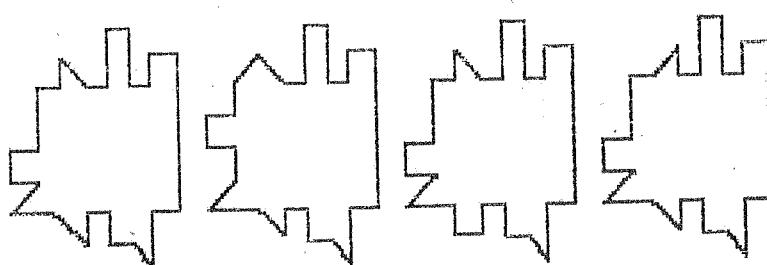
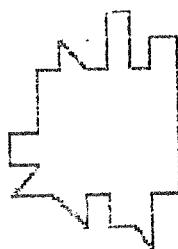
на празна правоъгълна рамка с размерите на матрицата (фиг. 2). Такива единични точки-стимули са програмирани 96 на брой (от общо 200 възможни), като са включени само тези, които отговарят на централните квадратчета, т. е. не са в непосредствена близост до страните на правоъгълната рамка. Изключени са най-горният и най-долният хоризонтален ред, както и крайните 4 колонки отляво и отдясно.

П р о ц е д у р а . Изследваното лице (ИЛ) сядда на разстояние около 30 см пред екрана на монитора. Там се появява една от 96-те точки, локализирана на определено място в пределите на празната правоъгълна рамка. При компютърната реализация на метода е направен компромис между най-малката възможна за представяне точка и добрата ѝ видимост върху екрана, поради което тя представлява конфигурация от няколко дребни точки, наподобяваща

кръстче. Представената точка стои на екрана в течение на 1,5 сек, след което изчезва, а рамката се задържа още 1,5 сек и също изчезва. Веднага след това се появява правоъгълната рамка-матрица с разчертаните в нея 200 малки квадратчета. От ИЛ се изисква да посочи квадратчето, в чийто център смята, че попада видяната преди това точка. При това разграфената правоъгълна матрица се появява винаги в средата на екрана, докато празната правоъгълна рамка с различно разположена точка се измества за всяко представяне по вертикална и по хоризонтала по случаен начин в четирите посоки. Това се прави, за да не може ИЛ да използва образа на изчезналата точка в иконичната памет и непосредствено да я проектира върху същото място от екрана, а да се стреми да определи нейните координати спрямо хоризонталните и вертикалните страни на рамката. Посоченото от ИЛ квадратче се фиксира в паметта на компютъра и така се регистрират както величината, така и посоката на всяко отклонение. По този начин ИЛ оценява последователно пространствената локализация на всяка една от 96-те точки, които се представлят в случен ред, като никоя не се повтаря. Способността за точна зрително-пространствена локализация на всеки индивид се измерва чрез сумата от направените отклонения.

II. ЗРИТЕЛНО-ПРОСТРАНСТВЕНА ДИСКРИМИНАЦИЯ

Стимули. Стимулите представляват несиметрични, двумерни, отворени или затворени, предимно праволинейни конфигурации (патерни). Те имат различна сложност и са трудно вербализуеми. Наборът от

Фиг. 3. Образец и алтернативи на една от 60-те четворки на задачата за зрителна пространствена дискриминация

общо 120 патерна е разделен на 30 групи от по 4 патерна, които във всяка четворка са много сходни помежду си, различавайки се по някои малки детайли (фиг. 3).

П р о ц е д у р а. Дискриминацията на патерни се изследва чрез процедурата „съпоставяне към образец“. Върху екрана най-напред се появява един случаен избран единичен патерн-образец, който влиза в състава на една четворка. Той стои в течение на 3 сек и изчезва, а 1,5 сек след това се появяват всичките 4 патерна от четворката в хоризонтална редица. ИЛ трябва да разпознае коя от 4-те алтернативи е идентична с образеца. Посоченият отговор се регистрира и се запазва в паметта на компютъра. Следва идентифициране на нов единичен образец всред алтернативите от друга четворка. След преминаването на всички 30 четворки те се представят още по веднъж, но за образец служи друг член на четворката. Така всяко ИЛ дава 60 отговора за дискриминиране на патерни. Способността за зрителна пространствена дискриминация на всеки индивид се измерва чрез сумата от погрешните отговори.

Р Е З У Л Т А Т И

Влиянието на факторите „възраст“ и „пол“ бяха проверени чрез двуфакторни дисперсионни анализи 3×2 за всяка задача поотделно (възраст — 7, 9 и 12 г. X пол — мъже и жени). При задачата за пространствена локализация факторът „възраст“ е силно значим ($F=17,57$; $p < 0,000001$), а факторът

„пол“ е незначим ($F=1,9$; $p > 0,164$). При задачата за пространствена дискриминация факторът „възраст“ е също силно значим ($F=35,5$; $p < 0,000001$), а факторът „пол“ е незначим ($F=0,11$; $p > 0,734$).

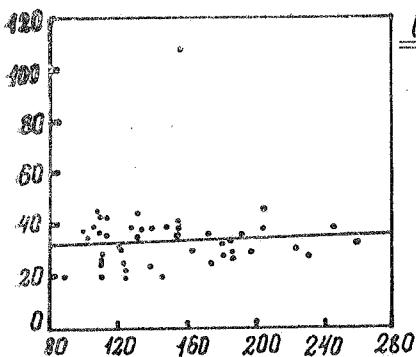
Извършен бе и регресионен анализ за проверка на степента на корелация между развитието във времето на пространствената локализация и пространствената дискриминация за интервала между $7\frac{1}{2}$ и $12\frac{1}{2}$ год. Простата линейна регресия показва висока позитивна корелация между темповете на развитие при двете зрителни способности: $r=0,97$ (фиг. 4).

При проследяване чрез регресионния анализ на развитието във времето на всяка от двете зрителни способности поотделно се установява съществено подобрене в изпълнението и на двете задачи, като при локализационната то е изразено по-отчетливо. Наклонът на регресионните прави е съответно при локализацията $b=0,25$, а при дискриминацията $b=0,12$.

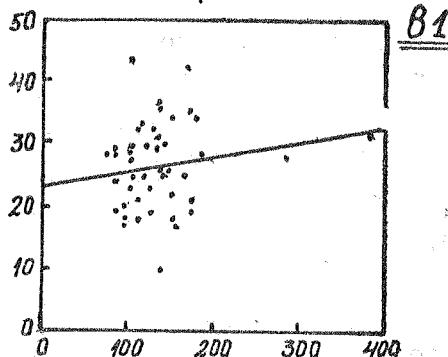
Фиг. 4. Корелация между развитието във времето на способностите за пространствена локализация и дискриминация (за възрастовия диапазон между 7,5 и 12,5 год.)

подобрение в изпълнението и на двете задачи, като при локализационната то е изразено по-отчетливо. Наклонът на регресионните прави е съответно при локализацията $b=0,25$, а при дискриминацията $b=0,12$.

Корелационните коефициенти, изчислени от постиженятията на всяко дете при двете задачи за всяка от трите възрастови групи поотделно, показват липса на корелация. Те са съответно: $r=0,05$, $r=0,18$ и $r=0,24$. Известна слаба позитивна корелация между двете способности се проявява при изчисляване на корелационния коефициент общо за цялата група, включваща и трите възрастови групи: $r=0,33$ (вж. фиг. 5, 6, 7 и 8).

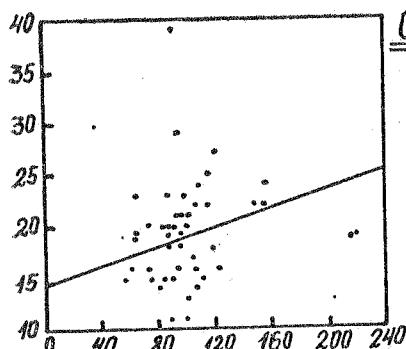
A1

B1

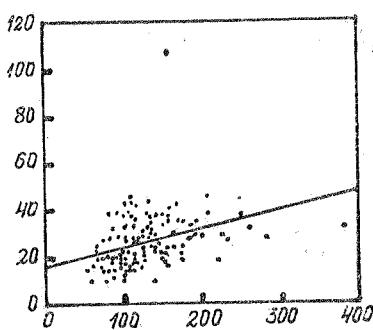
Фиг. 5. Корелация между постиженията по двете задачи при децата от I клас

Фиг. 6. Корелация между постиженията по двете задачи при децата от III клас

C1

Фиг. 7. Корелация между постиженията по двете задачи при децата от IV клас

Свт

Фиг. 8. Корелация между изпълненията по двете задачи общо за децата от трите възрастни

ОБСЪЖДАНЕ

Проведените дисперсионни и регресионни анализи на постиженията от двете задачи в трите възрастови групи показват подчертано развитие както на локализационните, така и на дискриминационните способности под влияние на съзряването и обучението. При това тяхното развитие е успоредно и с единакво висок темп за двете способности, което се демонстрира с много висок коефициент на позитивна линейна корелация ($r=0,97$). Тези резултати говорят в полза на възгледа, че както локализацията, така и дискриминацията се осъществяват на корово равнище и се развиват чрез обучение в индивидуалния живот. Възможността пространственото местоположение на зрителните обекти да се определя у человека от подкорови структури като автоматична, генетично кодирана функция, изглежда твърде малко вероятна, особено що се отнася до прецизното локализиране с използване на координатни системи.

Отсъствието на корелация между изпълненията при двете задачи подкрепя възгледа, че двете зрителни способности се развиват независимо една от друга и имат различни механизми. Тези резултати се съгласуват с хипотезата на Мишкен и сътр. за съществуването на две отделни зрителни системи,

като и двете са свързани с корова преработка. Всесък пак ние считаме, че подобно заключение е все още преждевременно и изисква допълнителни изследвания. В нашите изследвания се очертава известна тенденция с нарастване на възрастта да се увеличава корелацията между изпълненията по двете задачи, като при съборната група от всички възрасти се проявява слаба корелация ($r=0,33$). От друга страна, при наше предишно изследване у здрави възрастни индивиди с аналогични задачи бе намерена сравнително по-висока позитивна линейна корелация между способностите за пространствена локализация и дискриминация ($r=0,62$). Накрая трябва да отбележим, че някои невропсихологични изследвания сочат, какво пространствените функции на локализация и ориентация, свързани с париетални увреди, не са само зрително-пространствени. Аналогични пространствени нарушения засягат едновременно и тактилната сфера, така че предполагат преработка от надмодален процесор, а не от отделна специфична зрителна система. Тези въпроси изискват още експериментални проверки за своето изясняване.

При нашите изследвания не бяха намерени и значими различия между постиженията на момчетата и момичетата в нито една от възрастовите групи за някои от двете задачи. Макар че в проучвания е установено преимущество на мъжете пред жените за пространствени задачи, редица автори посочват, че то не се проявява преди настъпването на пубертета (за обзор вж. Newcombe, 1982).

ЛИТЕРАТУРА

1. DENNY-BROWN, D. and CHAMBERS, R. M. Visuo-motor function in the cerebral cortex. -J. Nerv. Ment. Dis., 1955, 121, 288—289.
2. HOLMES G. Disturbances of vision by cerebral lesions. -Brit. J. Ophthalmol., 1918, 2, 353—384.
3. HUMPHREY, N. K. and WEISKRANTZ, L. Vision in monkeys after removal of the striate cortex. -Nature, 1967, 215, 595—597.
4. MISHKIN, M. UNGERLEIDER, L. and MACKO, K. Object vision and spatial vision: two cortical pathways. -TINS, 1983, 6, 414—417.
5. NEWCOMBE, F. Sex-related differences in spatial ability: problems and gaps in current approaches. -In: Spatial abilities: development and physiological foundations. M. Potegal (Ed.), New York, Academic Press, 1982, pp. 223—250.
6. PERENIN, M. T. and JEANNEROD, M. Residual vision in cortically blind hemifields. -Neuropsychologia, 1975, 13, 1—7.
7. POEPPEL, E., HELD, R. and FROST, D. Residual visual function after brain wounds involving the central visual pathways in man. -Nature, 1973, 243, 295—296.
8. RIDDOCH, G. Dissociation of visual perceptions due to occipital injuries, with especial reference to appreciation of movement. -Brain, 1917, 40, 15—57.
9. SCHNEIDER, G. E. Two visual systems. -Science, 1969, 163, 895—902.
10. TREVARTHEN, C. B. Two mechanisms of vision in primates. -Psychol. Forsch., 1968, 31, 299—337.
11. UNGERLEIDER, L. and MISHKIN, M. Two cortical visual systems. -In: The analysis of visual behavior. D. J. Ingle, R. Y. Mansfield and M. S. Goodale (Eds.), Cambridge (Mass.), MIT Press, 1982.
12. WEISKRANTZ, L., WARRINGTON, E. K., SANDERS, M. D. and MARSHALL, J. Visual capacity in the hemianopic field following a restricted occipital ablation. -Brain, 1974, 97, 709—728.

VISUOSPATIAL LOCALIZATION AND VISUOSPATIAL DISCRIMINATION IN NORMAL SCHOOLAGE CHILDREN

L. Mavlov, B. Alexandrova

The present study was designed to investigate the development of visuospatial localization and discrimination abilities in normal schoolage children coming from three different age groups (7, 9 and 12 yrs).

Two sets of computer-based experiments were carried out. The simple linear regression model has shown high correlation between the two abilities ($r=.97$) over the observable span. Thus these results support the hypothesis that both abilities are processed at the cortical level. There was found no correlation between the performance on each task at any of the three age levels. This finding credits the model of the "two cortical visual systems", each being concerned with the processing of different kind of visual information. No significant sex differences were found in both visuospatial tasks performance over the different age samples.

ОПИТ ЗА ГРУПОВА ЗАНИМАТЕЛНА ТЕРАПИЯ В ОСТРО ПСИХИАТРИЧНО ОТДЕЛЕНИЕ ПРИ БОЛНИ С ДЕПРЕСИВНИ РАЗСТРОЙСТВА

П. КОНДОВА, С. МАШЕВА

Изкуствотерапията заема все по-определен място в съвременната научна психотерапия. Тя допълва клиничко-психологичните диагностични методи, като помага да се разкрият някои личностови нагласи и механизми на защита, потиснати прёживявания и емоции, които трудно се вербализират. На ролята на изкуството като психотерапевтичен метод се спират почти всички представители на психотерапевтични школи и течения: C. G. Jung, 1971; C. Rogers, 1961; A. Maslow, 1969; D. McLaggan, 1981 (цит. по 7).

В марксическата психология А. С. Виготски, 1936 (2) обръща внимание на изкуството като психодиагностично средство, а у нас в това направление работят: А. Маринов, 1965 (3); К. Заимов, 1971 (5); Д. Пантелеев, 1982 (6); Д. Мумджиева, 1974 (4); Вл. Бояджиев, 1983 (7); Р. Георгиев, Ж. Георгиева, 1985 (8) и др.

В настоящото съобщение споделяме нашия опит за прилагане на групова психотерапия от *занимателно-дискусионен тип* с група депресивно болни в остро психиатрично отделение.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИКИ

Като основни психотерапевтични техники бяха използвани Литературно-ролеви тренинг (ЛРТ) — модификация на „имаготерапията“ на Вольперт (1) (П. Петкова, П. Кондова, 1985) и рисуване: свободни рисунки, рисунки по зададена тема. И двете техники са форми на личностово ориентираната групова психотерапия.

Литературният материал (новели, разкази, стихове, биографични очерци), представени от психотерапевта, служеше като стимул за дискусия и импревизирани диалози, чиято основна цел е подобряване на груповата динамика (опознаване, сближаване, умение за вербализиране на прёживяванията, спадане на напрежението). Проблемите и конфликтите на литературните герои, техният социално-ролеви статус служат като своеобразен модел на ролево поведение, своеобразен тип на идентифициране. Чрез литературните герои,

по косвен път, пациентите разкриват някои свои личностови проблеми и болестни нагласи, жизнен стил на поведение (подобно при изследването с проективния ТАТ). А чрез символния език на рисунката те изразяваха своето настроение, своите доминиращи преживявания, „издаваха“ много свои „тайни“, които никога не биха споделили с психолога или лекуващия лекар.

Обсъждането и интерпретирането на рисунките почиваше на принципа „сега и тук“, защото се вербализираха не общи постановки и проблеми, а собствени лични настроения, разкриваха се болестни нагласи, драматични вътрешни конфликти. Възникналият диалог подобряваше груповите интеракции, активираше плахите и неуверените, намаляваше недоверието и вътрешното напрежение, преодоляваше се неумението за общуване, потиснато още повече от емоционалната и двигателната угнетеност на депресивно болните (1, 2, 3, 4, 5, 6).

Подборът за включване на пациентите в психотерапевтичната група се извършваше от лекуващия лекар. Подобриха се болни с депресивни разстройства, независимо от нозологичната принадлежност на основното заболяване, в етапа на клинично овладяване на основната психопатологична феномено-логия от афективен, параноиден или халюцинаторен порядък.

Степента на наличното депресивно разстройство се изследваше по скълата-интервю на С. Машева, а с психологичния оценъчен въпросник на Hathaway и McKinley се анализираше депресивният синдром, като се открояваха водещите депресивни симптоми. От проведената експлорация и методиката „Избор на ценности“ се наблюдаваха някои техни интерперсонални проблеми от рода на: малоценностни изживявания, трудности в общуването и професионалната реализация, чувство за самотност и неудачество, намалена агресивност, немотивирана тревожност, пессимистични размисли за бъдещето и живота, egoцентризъм. При по-възрастните пациенти като водещи интерперсонални проблеми се очертаваха страхът от пенсиониране (трудно преживяване и адаптиране към новата социална роля), чувството за непълноценост и изолираност на фона на хипохондрично-тревожна болестна нагласа.

От изследваните от нас предварително 55 болни (35 в млада възраст и 20 в зряла възраст) 50% бяха включени в груповата терапия, като основен критерий за подбор беше наличието на интерперсонален проблем.

Сесиите се провеждаха в малки групи (6 до 8 човека) по типа на т. н. „отворена група“, три пъти седмично, от 11 часа, на фона на съответната към този етап на лечение медикаментозна терапия. Началната сесия започваше с представянето на всеки от членовете в групата. Установяваше се, че болните не се познават. Не си знаеха имената дори пациенти от една стая. Всички се изслушваха много внимателно и търпеливо. В началото разговорът вървеше трудно, като основната тема беше „загубеното“ здраве. Рядко се разкриваха личностови проблеми и конфликти. Преобладаваше пасивният стил на поведение. Тогава на помощ идваше предлаганото за прочит от психотерапевта литературно произведение. По-късно групата си избираше четец. Възникналият след прочита диалог улесняваше груповия контакт, а по време на рисуването се създаваше известно оживление. По-възрастните пациенти проявяваха съпротива към рисуването, но младите рисуваха с желание. Без сами да осъзнайат, чрез символния език на формата и цвета на рисунката, те разкриваха свои доминиращи преживявания и настроения, които се опитваха да вербализират при интерпретацията на рисунките.

Приложение 1

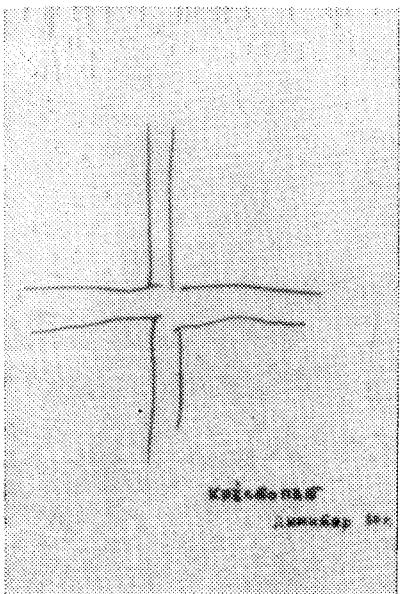

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

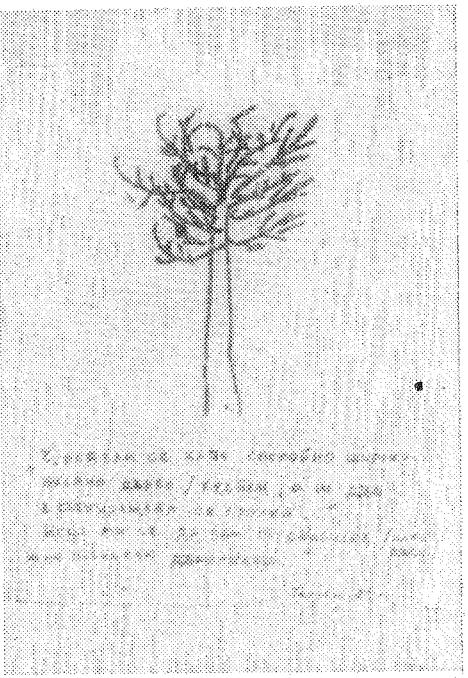

Рис. 4.

Рис. 5

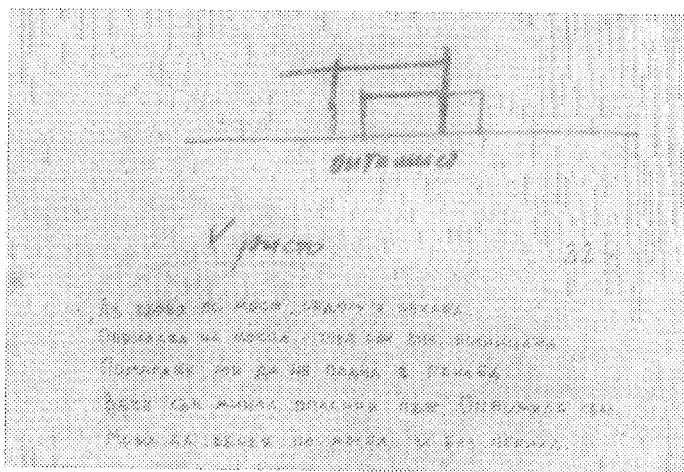

Рис. 6

При рисувателната техника: „Моята представа за моето име“ почти всички идентифицираха името със собственото си Аз, като по този начин правеха спонтанна самооценка за себе си, т. н. спонтанно себеизразяване по А. Маринов. Имаше и неадекватни на темата рисунки. При тях проличаваха и мисловни разстройства (изплъзвания), които при клиничното изследване не бяха доложени II приложение на рисунки).

Приложение 2

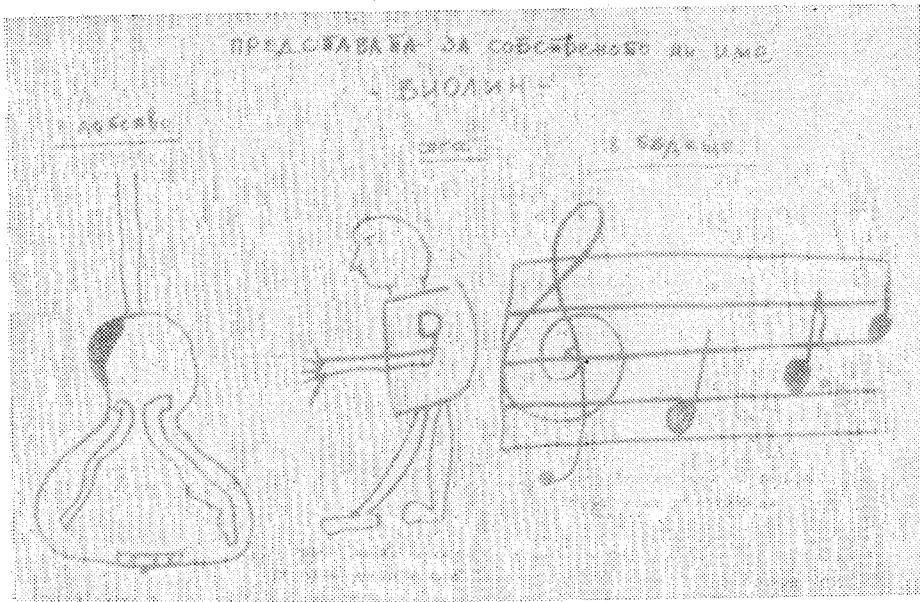

Рис. 1

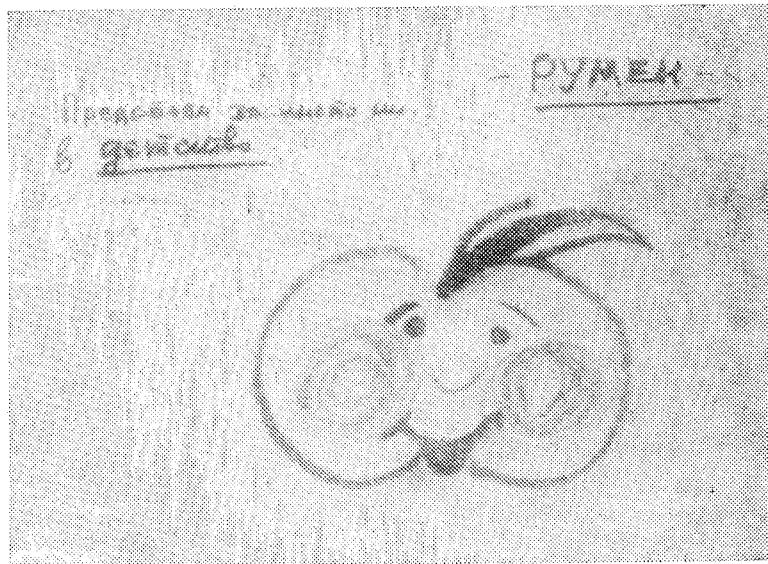

Рис. 2

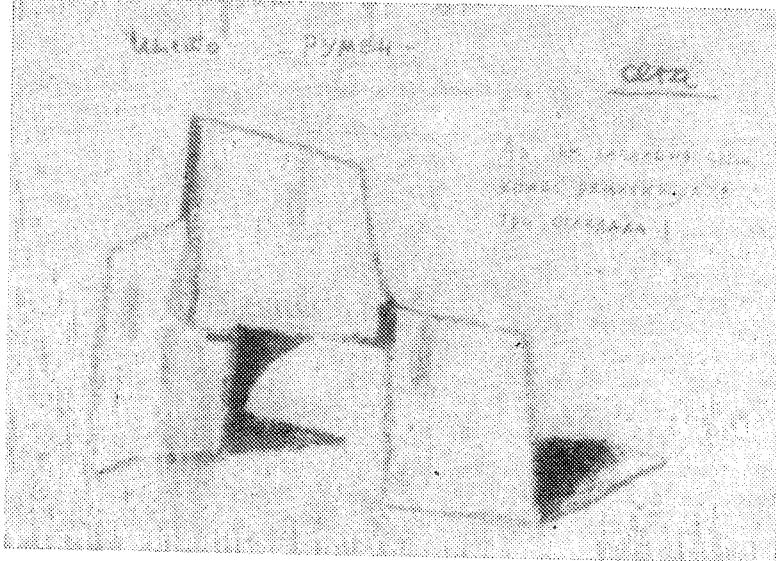

Рис. 3

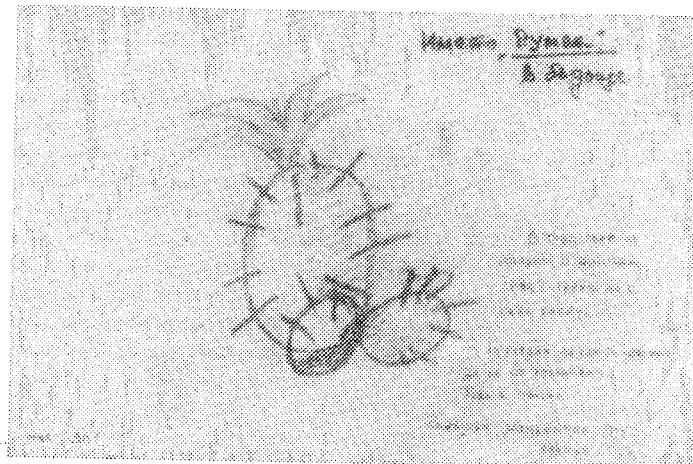

Рис. 4

Както се вижда, основната цел на този вид занимателна терапия бяха дискусията и свободният диалог, стимулиращи общуването между болните и вербализирането на техните доминиращи преживявания, които от своя страна намаляваха вътрешното напрежение и повлияваха благоприятно на основното болестно състояние.

След четвъртата сесия пациентите започнаха да идват сами на сбирките, наречен от тях „психологичен кръжок“, а някои изказваха желание да посе-

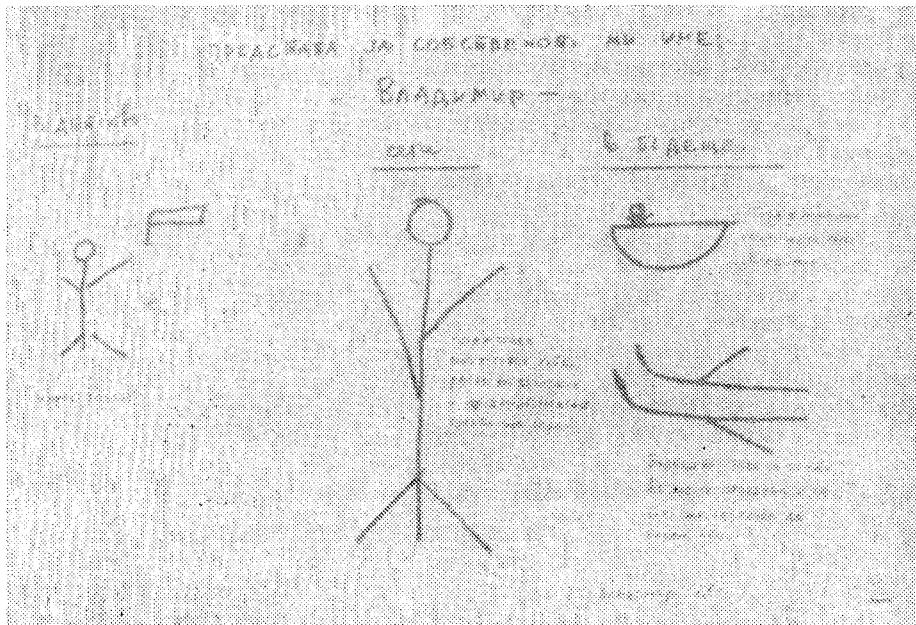

Рис. 5

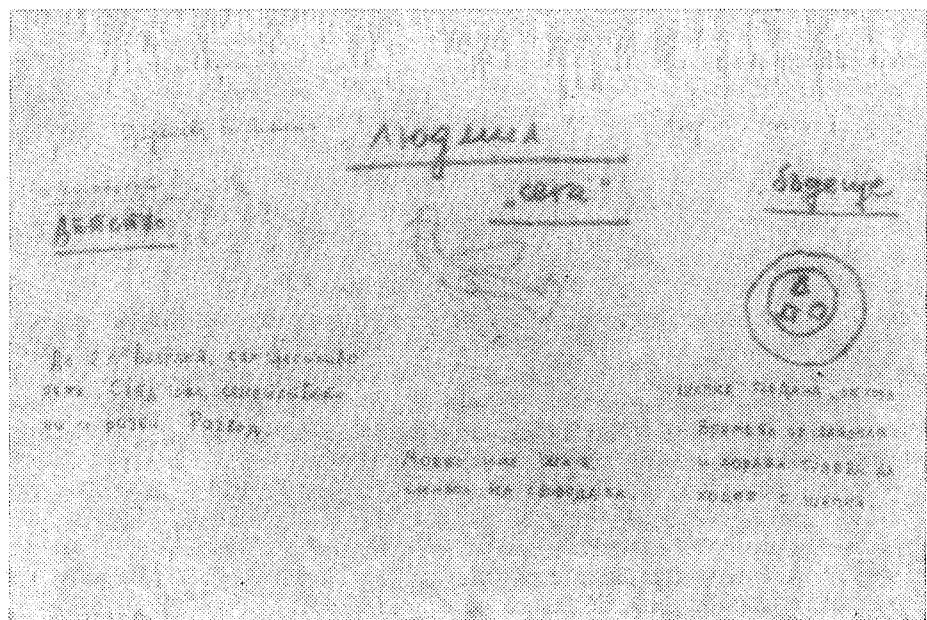

Рис. 16

щават „кръжока“ и след изписването.

Психотерапията от занимателно-дискусионен тип е част от общия клинико-психологичен диагностичен метод и в този си вариант се възприема добре от болни с депресивни разстройства, имащи паралелно с това и интерперсонални проблеми, усложнени от основното заболяване.

Според нас тя е приложима в условията на остро психиатрично отделение. Подобен опит съобщават Е. П. Ушатникова, Г. И. Гиндин (9) от една ленинградска психиатрична болница.

За нейното реализиране обаче е необходимо тясното сътрудничество между психолога и лекуващия лекар, а също и регламентирането на психотерапевтичния метод сред другите клинико-диагностични методи и включването му в общия лечебен план на пациентите.

Рисунките, освен като занимателно средство и като проекция на преживяванията, имат и диагностична стойност, тъй като разкриват и някои особености в деструкцията на „Аз-а“, която при болните с депресивни разстройства понякога трудно се установява клинически.

Груповата психотерапия от занимателно-дискусионен тип подобрява връзката пациент—лекар—психолог.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вольперт, И. Е. Психотерапия. Ленинград, Медицина, 1972.
2. Виготски, Л. С. Психология на изкуството. С., Наука и изкуство, 1978.
3. Маринов, А. Психопатология и изобразителна дейност. Канд. дисерт., С., 1965.
4. Муджиева, Д. Проучване на един психологично-корекционен метод при психично болни. Канд. дисерт., С., 1974, 79—104.
5. Заимов, К. Психопатология. С., Наука и изкуство, 1971.
6. Пантелейев, Д. Бюлтн НИИПН, кн. 3., 1982, 12—19. Мултиаспектна реконструираща групова психотерапия при депресивно болни.
7. Бояджиев, Вл. Изкуствотерапията при лечението на психично болните. Неврол., психиатр. и неврохир., С., № 4, 1983.
8. Георгиев, Р., Георгиева, Ж. Рисуване в интеракционната групова психотерапия. Материалы от IV нац. конференция по клин. психология и психотерапия, Враца, 1985, с. 51.
9. Ушатникова, Е. П., Гиндин, Г. И. К вопросу о выборе методик групповой психотерапии на остром психиатрическом отделении. Сборник „Проблемы мед. psychology“. Ленинград, Медицина, 1976.

AN ATTEMPT WITH GROUP THERAPY OF ENTERTAINING AND DISCUSSION-LIKE CHARACTER IN ACUTE PSYCHIATRY WARD WITH DEPRESSIVE PATIENTS

P. Kondova, S. Masheva

The experience obtained in applying group psychotherapy of an entertaining and discussion-like character with depressive patients from acute psychiatric ward. The following psychotherapeutic techniques were used: a modified "imagotherapy" after Volpert and drawing which both are forms of personality-oriented group psychotherapy.

A basic method of the work were the improvised dialogue and the free discussion, the aim of the latter being the improvement of the group dynamics. Through the drawing the verbalization of the psychic experience and interpersonal relations in the group were facilitated.

Art therapy completed the clinical psychological diagnostic methods, and helped to reveal some personality sets and morbid mechanisms of defence, improving the connection patient-physician-psychologist.

Психология на управлението

РОЛЕВИЯТ КОНФЛИКТ В УПРАВЛЕНСКАТА ДЕЙНОСТ КАТО СИТУАЦИЯ НА ПСИХИЧЕСКО НАПРЕЖЕНИЕ ЗА РЪКОВОДИТЕЛЯ

ИВАН ИВАНОВ

Една от най-характерните особености на социалната роля, изпълнявана от ръководителя, е, че социалните очаквания (експекции), които се предявяват към тази роля, имат противоречив характер. Противоречивият характер на посочените социални очаквания е обективно обусловен от социалната позиция на самия ръководител, която можем да определим като маргинален тип. Например ръководителят по отношение на висшестоящото ръководство е в позиция на ръководен, а по отношение на ръководените — в позиция на ръководител. С особеностите на посочените позиции от страна на ръководителя е свързано и изпълнението на съответните под роли: на ръководен и на ръководител.

Двойствеността в позицията на ръководителя по отношение на висшестоящото ръководство и членовете на колектива произтича от характера на осъществяваната от него управленска дейност. Като ръководител на определен колектив той е задължен да изразява интересите на членовете му пред висшестоящото ръководство (и косвено пред обществото). И този аспект в дейността на ръководителя става все по-актуален в условията на самоуправлението на трудовите колективи. Социалните очаквания на членовете на колектива по отношение на тази страна от дейността на ръководителя се превръщат в необходимо условие за приемането на този ръководител като представител на техния колектив. Но едновременно с това ръководителят трябва да бъде и изразител на интересите на по-висшестоящото ръководство (обществото) пред колектива, така да организира неговата дейност, че постигнатите от този колектив резултати да съответстват на тези интереси. Тази особеност в социалната позиция на ръководителя обуславя и обективно съществуваща конфликтност в социалната му роля, която се проявява в така наречения ролеви конфликт.

Като правило ролевият конфликт при ръководителя възниква в ситуация, когато членовете на колектива и по-висшестоящите му ръководители едновременно предявяват към него несъвместими помежду си изисквания, които се „снемат“ в съзнанието му под формата на противоречиви социални очаквания. „Съществуването на взаимно изключващи се социални очаквания — посочва Л. М. Гомелаури — е свидетелство за ролеви конфликти. Противопоставянето на социалните очаквания означава, че индивидът осъзнава противоположността на тези очаквания, признава едините и другите, т. е. признава задължителното отношение към двете социални групи.“¹

¹ Л. М. Гомелаури. „Ролевой конфликт и вопрос мотивационного значения социальных ожиданий“, сб. „Социологические исследования“, Тбилиси, 1971, с. 59.

Най-чесо социалните очаквания на висшестоящото ръководство са свързани с точното изпълнение от страна на ръководителя на изпратените под една или друга форма предписания, които гарантират преди всичко изпълнението на плановите показатели. Социалните очаквания на ръководените към ръководителя са свързани не само с осигуряване на необходимото заплащане, но и с удовлетворяване на важни социални потребности — потребност от признание, от оценка, от самореализация и др.

Ролевият конфликт може да бъде разглеждан като форма на психолого-лически конфликт, който възниква у ръководителя в процеса на изпълнение на неговата социална роля, когато към него се предявяват противоположни социални очаквания и тези очаквания се преживяват от него субективно като еднакво значими. Субективната оценка за равностойността на предявяваните противоположни социални очаквания от страна на ръководителя и невъзможността той едновременно да отговори на тях води до появата на състояние на психическо напрежение и свързаните с него негативни емоционални и физиологически изменения в психиката и организма на ръководителя.

За установяване равнището на съществуващия ролеви конфликт в управленската дейност бе проведено изследване със 101 ръководители, работещи като директори и зам.-директори на промишлени предприятия от отраслите химия, строителство, транспорт и вътрешна търговия. В извадката попаднаха 34 ръководители от химически предприятия, 23 — от строителството, 30 — от транспорта и 14 ръководители от търговията.

Методиката на изследване е построена под формата на проективен тест, който включва описание на 30 управленски ситуации. Всяка от тези ситуации съдържа в себе си противоречиви очаквания към ръководителя, които биха довели до появата на ролеви конфликт, ако ръководителят в своята управлена дейност попадне в такава ситуация. От изследваните се изискваща да направят оценка за степента на конфликтност, която би породила всяка една от включените в теста управленски ситуации. За оценяване степента на конфликтност при отделните управленски ситуации се използва петбална скала: с 1 — изследваните ръководители оценяваха онази управлена ситуация, която предизвиква субективно у тях най-ниска степен на ролеви конфликт; с 2 — ситуация, която субективно предизвиква у тях появата на ниска степен на ролеви конфликт; с 3 — ситуация, която субективно предизвиква появата на среден по сила ролеви конфликт; с 4 — ситуация, която субективно предизвиква появата на силен ролеви конфликт и с 5 — ситуация, която субективно предизвиква у тях появата на много силен ролеви конфликт.

След количествената обработка на получените в изследването резултати на базата на получените бални оценки за степента на конфликтност, която субективно поражда отделната управлена ситуация, включена в теста, изследваните ръководители бяха отнесени към една от следните пет групи:

— първа група — лица с резултати от 30 точки. Това е групата, която се характеризира с най-малка степен на субективно преживяване на ролеви конфликт, породен от посочените управленски ситуации;

— втора група — лица с резултати от 31 до 60 точки. При попадналите в тази група ръководители е налице слаба степен на субективно преживяване на ролеви конфликт, породен от съдържащите се в теста управленски ситуации;

— трета група — лица с резултати от 61 до 90 точки. Ръководителите от тази група се характеризират със субективно преживяване на среден по сила ролеви конфликт;

— четвърта група — лица с резултати от 91 до 120 точки. Тези ръководители се характеризират с висока степен на субективно преживяване на ролевия конфликт от посочените управлениски ситуации;

— пета група — лица с резултати от 121 до 150 точки. Попадналите в тази група ръководители показват субективно преживяване на много висока степен на ролеви конфликти.

Същата процедура, свързана с количествената обработка на получените от изследването резултати, беше осъществена по отношение на показателя „отрасъл“, в който ръководителите работят.

Резултатите потвърдиха нашата хипотеза относно съществуването на ролеви конфликт при изследваните ръководители. В табл. 1 представяме обобщените резултати.

Таблица 1

Степен на проявление на ролеви конфликти при изследваните ръководители

Сила на ролевия конфликт	Бал в точки	Брой на ръководителите	Процент
Много слаба	до 30	—	—
Слаба	31— 60	2	1,98
Средна	61— 90	35	34,65
Силна	91—120	58	57,43
Много силна	121—150	6	5,94
Общо		101	100,00

Приведените в табл. 1 данни показват, че големият процент от изследваните ръководители попадат в две групи: в групата, характеризираща се със субективно преживяване на среден по сила ролеви конфликт от предложените в теста ситуации (34,65% от изследваните) и в групата, която се отличава със субективно преживяване на силен ролеви конфликт (57,43%). Нито един изследван ръководител не е попаднал в първата група — с много слабо проявление на ролеви конфликти от предложените управлениски ситуации; само 1,98% от тях са попаднали във втора група (слаба степен на субективно преживяване на ролеви конфликти) и 5,94% — в пета група (много висока степен на субективно преживяване на ролеви конфликти).

Получените от изследването данни ни дават основание да направим извода, че позицията, която заемат изследваните ръководители в системата на управление като директори и заместник-директори на промишлени предприятия, потенциално съдържа в себе си възможности за появя на ролеви конфликти, а предложените управлениски ситуации водят до субективно преживяване при повечето от тях на силен ролеви конфликт в резултат преди всичко на невъзможността да отговорят едновременно на противоположни по своята същност социални очаквания, идващи от страна на висшестоящото ръководство и от членовете на колектива. Макар и в по-малка степен, при изследваните ръководители възниква субективно преживяване на ролеви конфликти, породено от несъответствието между изискванията на социалната роля и характера на техните ценностни ориентации, интереси или индивидуални характеристики, както и в резултат на несъответствие между социалната роля и степента на професионална подготовка, организационни умения или развитието на други професионални качества.

За да разкрием съществуването на определена зависимост между степента на субективно преживяване на ролеви конфликт и отрасъла, в който работят изследваните ръководители, направихме допълнителна количествена обработка на получените данни (табл. 2).

Таблица 2

Обусловеност на ролевия конфликт от отрасъла, в който ръководителите осъществяват своята управлена дейност

Сила на конфликта	Отрасъл							
	химия		строителство		транспорт		вътрешна търговия	
	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%
Много слаба	—	—	—	—	—	—	—	—
Слаба	—	—	—	—	1	3,33	1	7,14
Средна	14	41,18	6	26,09	8	26,67	7	50,00
Силна	18	52,94	16	69,56	18	60,00	6	42,86
Много силна	2	5,88	1	4,35	3	10,00	—	—
Общо	34	100,00	23	100,00	30	100,00	14	100,00

Приведените в табл. 2 данни убедително свидетелстват, че ръководителите, които осъществяват своята управлена дейност в отраслите „строителство“ и „транспорт“ се отличават с по-висока степен на субективно преживяване на ролеви конфликт в сравнение с ръководителите, заети в отраслите „химия“ и „вътрешна търговия“. Например докато при 69,56% от ръководителите в строителството и при 60,00% от ръководителите в транспорта субективно преживяваният ролеви конфликт се отличава с висока степен на интензивност (бал от 91 до 120 т.), то такава степен на субективно преживяване на конфликт е налице само при 52,94% от ръководителите, осъществяващи своята дейност в отрасъла „химия“ и при 42,86% от ръководителите при отрасъл „търговия“.

За 50,0% от изследваните ръководители от отрасъл „външна търговия“ и за 41,18% в отрасъл „химия“ субективно преживяваният ролеви конфликт е със средна по сила интензивност. Субективно най-висока степен на преживяване на ролеви конфликт във връзка с предложените управлениски ситуации е налице при 10,0% от изследваните ръководители, осъществяващи своята дейност в отрасъл „транспорт“, за 5,88% от ръководителите в отрасъл „химия“ и за 4,35% от ръководителите от отрасъл „строителство“.

Получените от изследването данни ни дават основание да предположим, че в отрасли, където съществува строга регламентираност на правата и задълженията на ръководители и изпълнители (отрасъл „транспорт“), както и при отрасли, където са налице трудности, свързани с организацията на производството, непривлекателност на професията, по-ниска квалификация на изпълнителите, текучество (отрасъл „строителство“), е налице субективно преживяване на ролеви конфликт с по-голяма интензивност. За това свидетелстват и данните от самото изследване. Например при 73,91% от изследваните от отрасъл „строителство“ и при 70,0% от отрасъл „транспорт“ субективно преживяваният ролеви конфликт е с висока и много висока степен на интензивност, докато такава степен на субективно преживяване на ролевия конфликт е регистрирана само при 42,86% от ръководителите от отрасъл „вът-

решна търговия" и при 58,82% от ръководителите, осъществяващи своята управлена дейност в отрасъл „химия". Приведените данни ни дават основание, макар и с известна уговорка, да ги разглеждаме като свидетелстващи за определена тенденция, разкриваща зависимостта между отрасъла, в който ръководителите осъществяват своята управлена функция и силата на субективно преживявания ролеви конфликт.

Представените от проведеното изследване резултати, без да претендират за представителност на извадката, дават основание да твърдим, че ролевият конфликт обективно присъства в дейността на изследваните ръководители. Субективното преживяване на съществуващия ролеви конфликт в зависимост от силата на неговата интензивност допълнително „натоварва" психически ръководителите при изпълнение на тяхната трудна и сложна дейност. Психическото напрежение, което съпътства дейността на ръководителя в състояние на преживяване на обективно съществуващ ролеви конфликт се отразява неблагоприятно върху неговото емоционално състояние, принуждава го да използва редица адаптивни механизми, свързани с допълнително включване на своите енергетически резерви за избягване на дистреса.

Чрез разкриване съдържанието на онези управлени ситуации, които в най-голяма степен предизвикват появата на ролеви конфликт в дейността на различните ръководители, ще стане възможно да бъдат намерени психологически средства и методи за редуциране силата на появяващите се ролеви конфликти. По такъв начин не само ще се съдейства за съхраняване на психическото здраве на отделните ръководители, но и косвено ще се спомага за повишаване ефективността от тяхната дейност и не на последно място — на удовлетвореността от самото изпълнение на възложената им социална роля.

ROLE CONFLICT IN MANAGEMENT ACTIVITY — A STATE OF PSYCHIC TENSION IN MANAGERS

I. Ivanov

The role conflict arises in situation when contradictory demands are raised to the manager, who can not meet them simultaneously and experience, because of that, a such generates psychological conflict concerning the performance of his social role. An analysis of the role conflict in 101 managers from the chemical industry, transport, construction and commerce is performed with revealing some characteristic traits and mechanisms.

ЗА СВЕДЕНИЕ НА АВТОРИТЕ

Материалите, които се изпращат за публикуване в списанието, трябва да отговарят на следните изисквания:

- да не са публикувани в други печатни издания
  - да са изложени в обем не повече от 10—12 страници, а научните съобщения — 6—8 страници (по 30 реда на пишеща машина). Ръкописите да се изпращат в два екземпляра. В посочения обем се включват и таблиците, фигурите и литературата.
  - фигурите да са начертани на плътна бяла хартия с плътни линии с черен туш в мащаб 2:1. Надписите към фигурите да бъдат на отделен лист. На гърба на всяка фигура да се пише номерът ѝ, заглавието на статията и името на автора.
  - заглавията на таблиците да бъдат кратки и да се изписват плътно всички наименования на графите.
  - списъкът на литературата трябва да съдържа само имената на авторите, които се цитират в статията.
  - да се изпраща кратко резюме на материала — 10—12 машинописни реда.
  - да се посочват трите пълни имена на автора, месторабота и адрес.
- Публикуваните материали се хоноруват. Непубликуваните не се връщат на автора.

СОДЕРЖАНИЕ

Ф. ГЕНОВ — Для революционной перестройки необходимы руководители нового типа	2
Н. ЙОРДАНОВ — Перестройка и субъективный фактор	11
Общая и социальная психология	
СТ. ЖЕКОВА — Сопереживание у животных	17
А. ВЛАЙКОВ — Страх смерти у человека	21
Л. ГЕОРГИЕВ — Брак как психологическая проблема	27
Педагогическая и возрастная психология	
Г. МАДЖАРОВ — Значение телевидения для развития личности детей начального школьного возраста	35
Медицинская психология	
Л. МАВЛОВ, Б. АЛЕКСАНДРОВА — Пространственная локализация и пространственная дискриминация зрительных стимулов у 7, 9 и 12-ти летних детей	43
П. КОНДОВА, С. МАШЕВА — Опыт групповой ванимательной терапии в остром психиатрическом отделении у больных с депрессивными расстройствами	51
Психология управления	
И. ИВАНОВ — Ролевой конфликт в управленческой деятельности как ситуация психического напряжения у руководителя	59

CONTENTS

P. I. GENOV — A new type of leaders are needed for the reconstruction	2
N. YORDANOV — Reorganization and subjective factor	11
General and social psychology	
ST. ZHEKOVA — Co-experiencing in animals	17
A. VLAYKOV — Fear from death in man	21
L. GEORGIEV — Marriage as psychological problem	27
Educational and age psychology	
G. MADJAROV — The significance of TV for the development of personality in children of initial school age	35
Medical Psychology	
L. MAVLOV, B. ALEXANDROVA — Space localization and space discrimination of visual stimuli in 7, 9 and 12-year old children	43
P. KONDOVA, S. MASHEVA — An attempt with group therapy of entertaining and discussion-like character in acute psychiatry ward with depressive patients	51
Psychology of management	
I. IVANOV — Role conflict in managerial activity as a situation of psychic tension in the manager	59